

T.C.
İSTANBUL MEDİPOL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ÇEVRE HUKUKUNDA YENİ BİR YAKLAŞIM:
ÇEVRENİN HAKKI**

KAZIM KOCATÜFEK

KAMU HUKUKU YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

DANIŞMAN

Dr.Öğr.Üyesi Adem Ersin BAYRA

İSTANBUL-2022

T.C.
İSTANBUL MEDİPOL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ÇEVRE HUKUKUNDA YENİ BİR YAKLAŞIM:
ÇEVRENİN HAKKI**

KAZIM KOCATÜFEK

KAMU HUKUKU YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

DANIŞMAN

Dr.Öğr.Üyesi Adem Ersin BAYRA

İSTANBUL-2022

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün safhalarda etik dışı olabilecek bir davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, bu tez çalışmasıyla elde edilmeyen bütün bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi ve bu kaynakları da kaynaklar listesine aldığımı, yine bu tez çalışmasında ve yazım sırasında patent ve telif haklarımı ihlal edici bir davranışım olmadığını beyan ederim.

KAZIM KOCATÜFEK

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
ÇEVRE KAVRAMI VE ÇEVRE HAKKI	5
I. ÇEVRE KAVRAMI VE ÇEVRE SORUNLARINA YÖNELİK ETİK YAKLAŞIMLAR	5
A. Çevre Kavramı.....	5
B. Genel Olarak Çevre Sorunları.....	8
C. Çevre Sorunlarına Yönelik Etik Yaklaşımlar	12
1. Genel Olarak	12
2. Ben Merkezli (Egocentric) Yaklaşım	13
3. İnsan Merkezli (Anthropocentric) Yaklaşım	15
4. Acı Merkezli (Pain-Centered) Yaklaşım.....	17
5. Canlı Merkezli (Biocentric) Yaklaşım	17
6. Çevre Merkezli (Ecocentric) Yaklaşım.....	19
7. Diğer Yaklaşımlar	20
8. Etik Yaklaşımların Çevre Bakımından Değeri	21
II. ÇEVRE HAKKI.....	23
A. Çevre Hakkının Uluslararası Hukuktaki Gelişim Süreci	23
B. Çevre Hakkının Anayasal Niteliği.....	31

C. İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı	33
1. Çevre Hakkının Öznesi	33
2. Çevre Hakkının Sınıflandırılması	35
a. Tarihsel Gelişim Sürecine Göre.....	35
b. Devletin Yükümlülüğüne Göre.....	37
3. Çevre Hakkının Konusu.....	38
D. Çevre Hakkına Diğer İnsan Hakları Bağlamında Bakış.....	39
1. Çevreyi Korumanın İnsan Haklarına Etkisi.....	39
2. Çevrenin Hakkının Diğer İnsan Hakları ile İlişkisi.....	40
a. Çevre Hakkının Kullanılmasına Katkıda Bulunduğu Haklar... 40	
b. Çevre Hakkının Sınırladığı Haklar.....	44
3. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Kararlarında Çevre ve İnsan Hakları.....	46
a. AİHM Kararları Işığında Çevre ve İnsan Hakları.....	46
b. İnsan Hakları Koruma Sistemi Kapsamında Çevre Hakkının Yetersizliği	50
İKİNCİ BÖLÜM.....	52
ÇEVRE HAKKINDAN ÇEVRENİN HAKKINA.....	52
I. ÇEVRENİN KORUNMASI VE ÇEVRENİN HAKKININ HUKUKİLEŞMESİ	52
A. Teorik Gelişmeler.....	52
B. Çevrenin Hakkının Hukukileşme Süreci.....	56
II. ÇEVRENİN HAKKININ UYGULANMASI	63
A. Hak Sahipliği.....	63
B. Çevrenin Hak Sahibi Olmaması.....	66
C. Çevrenin Hak Sahibi Olması	68

1. Çevre Tüzel Kişiliği	68
2. Çevrenin Tüzel Kişilik Kazanmasına Yönelik Bir Katkı: Çevrekırım.....	70
3. Çevrenin Hakkına İlişkin Temel İlkeler	71
III. KARŞILAŞTIRMALI HUKUKTA ÇEVRENİN HAKKI	73
A. Genel Olarak	73
B. Çevrenin Hakkına Bütüncül Yaklaşan Düzenlemeler.....	74
1. Ekvator'daki Gelişmeler	74
2. Bolivya'daki Gelişmeler	76
3. Uganda'daki Gelişmeler	78
C. Çevrenin Hakkına Münferit Yaklaşan Düzenlemeler	79
1. Yeni Zelanda	79
2. Avustralya.....	81
D. Yerel Yönetimler Tarafından Yapılan Düzenlemeler	81
E. Çevrenin Hakkının Yargı Kararlarına Yansımaları.....	82
1. Genel Olarak İctihadın Gelişim Süreci.....	82
2. Çevrenin Hakkını İctihat Yoluyla Taniyan Devletlere Genel Bir Bakış.....	86
F. Karşılaştırmalı Hukukta Uygulanan Modellerin Karşılaştırılması.....	88
IV. ÇEVRENİN HAKKINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER VE YANITLARI ...	92
A. Çevrenin Hakkına Yönelik Eleştiriler	92
B. Çevrenin Hakkına Yönelik Eleştirilerin Yanıtlanması	95
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA	102

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
CELDF	: Community Environmental Legal Defense Fund / Çevresel Hukuki Savunma Fonu Topluluğu
E.	: Esas
ICCPR	: The International Covenant on Civil and Political Rights / Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
ICESCR	: International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights / Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
IRNT	: International Rights of Nature Tribunal / Uluslararası Doğa Hakları Mahkemesi
K.	: Karar
m.	: Madde
Prg.	: Paragraf
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
T.	: Tarih
TDK	: Türk Dil Kurumu
UDHR	: Universal Declaration of Human Rights / İnsan Hakları Evrensel Beyanname
UNCROC	: United Nations Convention on the Rights of the Child / Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme

ÖZET

Çevreyi korumak için onu hak sahibi bir varlık olarak tanımadan evvel de çeşitli koruma mekanizmaları geliştirilmiştir. Ancak çevre hakkı başta olmak üzere bu hukuki düzenlemelerin hiçbiri çevrenin bozulmasını tam olarak engelleyememiştir. Çevre ile ilgili kaygıların doruk noktasına ulaşması ile birlikte ise çevrenin hakkı kavramının hukukileşme süreci başlamıştır.

Ancak çevrenin hukukun karşısında hak sahibi bir varlık olarak tanınması birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Nitekim çevreyi korumak için onu hak sahibi bir varlık olarak tanımadan evvel hukuk düzenindeki bu önemli değişikliğin tüm boyutlarıyla beraber değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu doğrultuda çevre hukukundaki bu yeni yaklaşımı ele alan çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çevre kavramı, çevre ile ilgili sorunlar ve etik yaklaşımlar incelenmiş, müteakiben hâlihazırda çevrenin korunması konusunda en önemli hukuki düzenlemelerden olan çevre hakkı kavramına değinilmiştir.

İkinci bölümde ise çevrenin korunması adına yeni bir çözüm arayışını ifade eden ve çevreyi koruma fikrinin hukuk alanına yansımaları olan çevrenin hakkının kavramı anlatılmıştır. Son olarak çalışmada mukayeseli hukukta bu kavramın yer alış şekli ve kavrama getirilen eleştiriler hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: çevre, çevre hakkı, çevrenin hakkı, çevrenin korunması, doğa.

ABSTRACT

Before recognizing environment as a legal person and giving it rights, various protection mechanisms have been developed. However, none of these legal regulations, especially the right to environment, could completely prevent the deterioration of the environment. After the environmental concerns reached their climax, the legalization of the right of the environment has begun.

However, the recognition of the environment as a legal person has also brought many discussion. As a matter of fact, before recognizing environment as a legal entity, this unprecedented approach should be evaluated all together with its every point.

Accordingly, our study, which explains this new approach in environmental law, is founded upon two parts. In the first part, the concept of environment, environmental problems and ethical approaches are discussed, then the concept of right to environment, which is currently one of the most important legal regulation on environmental protection, is mentioned.

In the second part, the concept of the right of environment, which expresses a search for a new solution for the protection of the environment and is the reflection of the idea of protecting the environment in the field of law, is explained. Finally, this concept in comparative law and the criticisms brought to it are detailed.

Key Words: environment, nature, protection of the environment, right of environment, right to environment.

GİRİŞ

Dünya'nın doğal ekosistemlerinin geleceği tehlike altındadır. 2019 yılının ortalarında Birleşmiş Milletler (BM), Biyoçeşitlilik ve Ekosistem Hizmetlerine İlişkin Hükümetler Arası Bilim-Politika Platformu Raporu'nu yayınlamıştır. Bu raporda bir milyon canlı türünün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu belirtilmiştir¹. Bu tehlikenin en büyük müsebbibi şüphesiz insandır. İnsan, doğaya gelecek nesillerin sorumluluğunu üstlenmeden istediği gibi müdahale etmektedir. Tüketime dayalı anlayış yüzünden insan çevreye karşı sorumluluğunu unutmuş durumdadır².

İnsan, bilim ve teknolojinin hızla gelişmesinin de etkisiyle, çevresini eşi görülmemiş bir şekilde dönüştürme gücü kazanmıştır³. Sanayileşme adı altında ekonomik büyümeye o kadar fazla önem vermiştir ki, bu kontrolsüz büyümenin çevresel bozulmaya neden olduğu gerçeğini kavrayamamıştır. Oldukça uzun bir süredir, temel kaygısı ekonomik büyüme olmuşken, bunun neden olduğu bozulmaya neredeyse hiç dikkat etmemiştir⁴. Hatta daha da kötüsü doğal kaynakların sınırsız tüketimi ekonomik gelişimin ön şartı olarak kabul edilmiştir⁵. Bugün ise ilginç bir şekilde çevreyi göz ardı ederek güçlenen devletler, ekonomik yönden zayıf kalan devletleri çevreye zarar verdikleri gerekçesiyle suçlamaya başlamıştır. Bu kapsamda yoksulluk ile çevre tahribatı arasında bir ilişki kurulmuştur⁶.

Öte yandan -devletlerin ekonomik olarak güçlü veya zayıf olmalarından bağımsız olarak- çevrenin tahrip edilmesi insan sağlığını ve yaşamını tehdit

¹ Macpherson, Elizabeth, "The (Human) Rights of Nature: A Comparative Study of Emerging Legal Rights for Rivers and Lakes in the United States of America and Mexico," *Duke Environmental Law & Policy Forum* 31, No:2, 2021, 327-378, s. 328.

² Antonescu, Mădălina Virginia, "Rights of the Nature and Rights of Planet Earth- towards a Consolidated Regime of ius cogens, in the 21 Century Transnational Law", *Logos Universality Mentality Education Novelty, Section:Law, C.1, 5-16, s. 9-10.*

<http://dx.doi.org/10.18662/lumenlaw.2017.0501.01>

³ Glazebrook, Susan, "Human Rights and the Environment," *Victoria University of Wellington Law Review* 40, No:1, 2009, 293-350, s. 293.

⁴ Omoyefa, Paul Sunday, "The Conflict Between Environmental Rights And Human Rights: A Panacea", *International Journal of Development and Management Review (INJODEMAR)* C.3 No:1, 2008, 75-84, s. 76.

⁵ Macpherson, s. 331.

⁶ Bayra, Ersin, *Güvenlik Devleti, Onikilevha Yayınları, İstanbul, 2019, s.207.*

etmektedir. Üstelik bu tahribatın önlenememesi artık küresel bir sorun haline gelmiştir⁷. Nitekim insan yaşamı salt kendi varlığına bağlı değildir. Bilakis büyük ölçüde insan olmayan organizmalara ve onların hayatta kalmasına bağlıdır⁸. İnsan diğer canlılarla beraber doğanın bir parçasıdır. Bu sebeple sadece kendisini değil çevreyi de korumak zorundadır. Doğaya yönelen her saldırı, aslında insan ırkının geleceğine yönelik bir saldırıdır. Bugün insanlığın yüzleştiği doğal felâketlerin birçoğu, bencil ve kısa vadeli çıkarlar uğruna doğaya verilen zararların bir sonucudur. Üretim teknolojilerindeki ilerlemeyle bağlantılı ve refah seviyesindeki artışa paralel olarak çevresel bozulmada da bir yükseliş gerçekleşmekte ve bir acil durum ortaya çıkmaktadır⁹.

Günümüzde bu acil durum artık herkesçe görülmektedir. Bunun fark edilmesiyle birlikte 21. yüzyılın başından itibaren çevre, ulusları aşan bir boyut kazanmış, hukuki alana girmiş ve yasalarla koruma altına alınmıştır. Böylelikle insan müdahalesine açık bir nesne olmaktan çıkmaya başlamıştır. Bu değişimle birlikte özellikle son elli yıldan itibaren de farklı bir yasal nitelik kazanma yönünde evrilmiştir¹⁰. Bu yasal nitelikle birlikte insan hakları da farklı bir noktaya gelmiştir.

Bu bağlamda çevre ile başta yaşama ve sağlık olmak üzere insan haklarının korunması arasında önemli bir bağ bulunmaktadır. İnsan hakları perspektifinden bakıldığında, biyolojik çeşitliliğe sahip bir çevre sadece sağlıklı, yeterli, kirlilikten arındırılmış bir çevreyi ifade etmemektedir. Bunlara ek olarak yaşama hakkına da önemli ölçüde değer katmaktadır¹¹. Bu yönüyle çevre hakkının doğrudan yaşama hakkı ile ilintili olduğu görülmektedir.

⁷ Shelton, Dinah, “Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment”, Stanford Journal of International Law 28, No:1, 1991, 103-138, s. 104.

⁸ Omoyefa, s. 76.

⁹ Epstein, Richard A., “Property Rights, State of Nature Theory, and Environmental Protection”, New York University Journal of Law & Liberty 4, No:1, 2009, 1-35, s. 3.

¹⁰ Antonescu, s. 8.

¹¹ Ghosh, Shelley, “Right to Environment and Right of Environment- A Critique”, 1-15, s. 7.

<http://ssrn.com/abstract=2062997>,

Bu yasal değişim bize ne vaat etmektedir? Bilim insanları çevresel ve iklimsel sorunlara bir an evvel müdahale edilmesini talep ederken mevcut kanunlarımızın kapsamı bu değişimi karşılayacak yeterlilikte midir¹²? Bu kanunlar bağlamında çevre için asıl tehdit insanlar mıdır? Veya kanun koyucu insanı merkeze alarak ve böylece ekolojiye zarar veren eylemleri meşru kılarak hukuku Dünya'nın yıkımı için bir araç haline mi getirmektedir? Ya da mevcut konjonktürde hukuk, çevrenin korunmasını sağlayamayacak kadar hantal veya zayıf mı kalmaktadır¹³?

Çalışma kapsamında bu soruların cevabı bir insan hakkı olarak çevre hakkı ve henüz hukukileşme sürecinin başlangıcında olan çevrenin hakkı kavramları üzerinden değerlendirilecektir. Bu minvalde çalışmanın birinci bölümünde öncelikle çevre kavramı açıklanmıştır. Zira çevrenin hakkının ne olabileceğine dair bir anlatım yapmadan evvel çevre lafzından neyi kastettiğimiz ifade edilmelidir.

Müteakiben çevre sorunlarına genel olarak değinilerek bu hususa dikkat çekilmiştir. Bu noktada esas amaç, günümüzdeki çevre sorunlarının artık sürdürülemeyecek hale gelmiş olmasıdır. Üstelik tüm bu çevresel olumsuzluklara rağmen bireylerin ve devletlerin çözüm konusunda ortaya koyduğu çalışmalar yetersiz kalmıştır. İşte bu durum çevrenin hak olarak tanınma sürecini tetiklemiştir.

Ancak çevrenin hak olarak tanınması meselesine değinmeden evvel bu konuya dair etik yaklaşımlar ele alınmıştır. Zira çevre hakkına yönelik etik yaklaşımlar, çevre hakkının yanı sıra çevrenin hakkı yaklaşımının da temelini oluşturmaktadır. Keza çevre hakkından çevrenin hakkına doğru gerçekleşen değişim, esasen etik olarak insan merkezli yaklaşımdan çevre merkezli yaklaşım yönünde bir dönüşüme denk düşmektedir.

Bu sebeple birinci bölümde son olarak çevreyi korumak için en önemli hukuki düzenleme olan çevre hakkı kavramı incelenmiştir. Bu minvalde de öncelikle çevre hakkının uluslararası hukuktaki gelişim süreci üzerinde durulmuştur. Nitekim

¹² Macpherson, s. 328.

¹³ Macpherson, s. 328.

günümüzde çevre sorunları ulusal veya bölgesel olmanın ötesine geçmiş, tüm insanlığı ilgilendiren küresel bir hal almıştır. Müteakiben çevre hakkının hukuk düzeni içinde en üst norm olan anayasalar tarafından güvence altına alınmasının önemi üzerinde durulmuştur. Sonraki aşamada ise çevrenin bir insan hakkı olarak tanınma süreci hakkında bilgi verilmiş ve bu kapsamda diğer insan hakları ile ilişkisi tartışılmıştır.

Burada dikkate değer husus ise çevre hakkının çevrenin korunması bakımından hâlihazırda en önemli düzenleme olmasına rağmen çevrenin yeterince korunamamasıdır. Bu sebeple çalışmanın ikinci bölümünde bu kez çevrenin hakkı kavramı ele alınmıştır. Bu meyanda çevrenin hakkı fikrinin ortaya çıkması ve hukukileşmesi ile ilgili anlatıyı müteakip çevrenin hakkının tanınması ile birlikte hukuk düzeninde ortaya çıkan sorunlara değinilmiştir.

Bu noktada hukuk alanında yeni bir kavram olarak ortaya çıkan çevrenin hakkının hukuk düzeni içinde nasıl yer alabileceğini tespit edebilmek adına karşılaştırmalı hukuktaki mevcut örnekler irdelenmiştir. Bu bölümde karşılan en büyük problem ise çevrenin hakkının mahkemeler nezdinde henüz yeterince gündeme gelmemiş olmasıdır. Bu nedenle çevre hakkının uygulamaya yansımaları tespit etmek tam olarak mümkün olmamıştır. Zira ulusal ya da uluslararası ölçekte çevrenin hakkına ilişkin henüz oturmuş bir yargı içtihadı bulunmamaktadır.

Çalışmanın nihayetinde ise çevrenin hakkının hukukileşme sürecine getirilen eleştirilere yer verilmiştir. Zira çalışma açısından bu eleştirilerin cevaplanması büyük önem arz etmektedir. Nitekim her değişim/yenilik bazı zorlukları da beraberinde getirecektir. Bu sebeple hukuk düzeni içinde yeni bir anlayış olarak yerleşmeye başlayan çevrenin hakkı yaklaşımının çerçevesinin çizilebilmesi için bu eleştirilerin yanıtlanması elzem görülmüştür.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE KAVRAMI VE ÇEVRE HAKKI

I. ÇEVRE KAVRAMI VE ÇEVRE SORUNLARINA YÖNELİK ETİK YAKLAŞIMLAR

A. Çevre Kavramı

Çevre hakkı ve çevrenin hakkı kavramlarına yer vermeden önce çevre kavramı ile neyi kastettiğimizi belirtmekte fayda vardır. Zira çevre konusundaki öğretilerde farklı tanımlamalar bulunmaktadır. Bu bakımdan çalışmanın devamında yer alan hususların daha iyi anlaşılabilmesi adına çevre kavramını açıklamak gerekmektedir.

2872 sayılı Çevre Kanunu'nda çevrenin tanımlanması ilk kez 2006 yılında yapılan değişiklik ile gerçekleştirilmiştir¹⁴. Buna göre çevre “*canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamı*” ifade etmektedir¹⁵. Belirtilen tarihten evvel kanunlarımızda çevre ile ilgili açık bir ifade bulunmasa da 1993 tarihli Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği'nde de aynı nitelendirmenin yapıldığı görülmektedir¹⁶. Bununla birlikte 2014 tarihli Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği'nde ise çevre kavramına yer verilmemiştir¹⁷.

¹⁴ Öztoprak, Sezin, “Çevre Hukukunda İdari Yaptırımlar”, KTO Karatay Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.3, S.1, 2018, 41-78, s. 43.

¹⁵ 2872 sayılı Çevre Kanunu, Resmî Gazete Tarihi: 11.08.1983, Resmî Gazete Sayısı: 18132.

¹⁶ Öztoprak, s. 43.

¹⁷ Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 25.11.2014, Resmî Gazete Sayısı: 29186.

Literatürde ise çevre ile ilgili farklı tanımlar bulunmaktadır. Örneğin bu kapsamda çevre “*bir canlının yaşam ortamı*” olarak nitelendirilmektedir¹⁸. Burada canlı kavramından sadece insanı anlamamak gerekir. Bu manada canlı, insanı da içerisine alan ve tüm canlı türlerini ifade eden bir üst kavramdır. Bazı tanımlamalarda ise çevre doğrudan insan üzerinden açıklanmaktadır ve “*ekolojik olarak bireyle alakalı canlı cansız her şeyi kapsayan*” bir terim olarak nitelendirilmektedir¹⁹. Bu minvalde insan unsuru ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında çevre insanın sadece canlılarla değil cansız varlıklarla ilişkili olabileceği bir kavram olarak değerlendirilmektedir.

Bir çevre tanımına göre, “*insanın hayatta kalması için gerekli olan ve hem insan tarafından kullanılıp değiştirilebilen doğal ve yapay çevreler bütünü ile insan tarafından değiştirilmeyen çevreler bütünü*” olarak kabul edilmektedir²⁰. Burada insan unsuru ön plana çıkarılmakta ve çevre kavramı insan merkezli (anthropocentric) bir yaklaşımla ele alınmaktadır.

Diğer bir tanımda “*çevre en iyi şekilde insanların, hayvanların ve bitkilerin yaşadığı alanın toplamı olarak tanımlanabilir*” denilmektedir²¹. Benzer şekilde çevre; “*tüm canlıların birbirleriyle ve kendilerini etkileyen doğal veya yapay fiziksel, kimyasal, biyolojik, iklimik, zoolojik, botanik ve toplumsal unsurların bütünü olarak*” belirtilmektedir²². Bu açıklamalarda cansız varlıklar çevre kavramının dışında tutulmakta, sadece biyolojik varlıkları ele alınarak canlı merkezli (biocentric) bir yaklaşım izlenmektedir.

Bir başka tanımda çevre “*bir canlı organizmayı veya bir canlı topluluğu yaşama süresince etkileyen her türlü, biyotik ve abiyotik (sosyal, kültürel, tarihsel, iklimsel,*

¹⁸ Çabuk, Burcu / Karacaoğlu, Cem, “Üniversite Öğrencilerinin Çevre Duyarlılıklarının İncelenmesi”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, C.36, S.1-2, 2003, 189-198, s. 190.

¹⁹ Çabuk, Karacaoğlu, s. 90.

²⁰ Antonescu, s. 5.

²¹ Omofeya, s. 76.

²² Semiz, Yasemin, “Çevre Hakkı Kavramı Ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevre Hakkına Yaklaşımı”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2016, s. 11.

fiziksel) faktörlerin tümü" olarak nitelendirilmektedir²³. Burada ise biyolojik bir varlığı veya varlık grubunu yaşamı/yaşamları boyunca etkileyen canlı ve cansız faktörlerin tümü çevre olarak değerlendirilmektedir.

Fransız öğretisi ise çevre kavramını üç boyutta incelemektedir: Birinci boyut doğaya (biyoçeşitlilik, iklim değişiklikleri, su vb. gibi sorunları çözmede insanın yerinin yansıtması), ikinci boyut ise insan ve onu çevreleyen her şey arasındaki ilişkiye (demografi, sağlık, kentsel yaşam, ulaşım, kentsel gelişme vb.) dayanmaktadır. Üçüncü boyut ise insan, doğa ve teknoloji arasındaki karmaşık ilişkiyi (veya daha geniş anlamda medeniyet ve teknolojilerin ilerlemesini) ifade etmektedir²⁴.

Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde çevre kavramına ilişkin sesteş anlamları ile birlikte sekiz farklı tanıma yer verilmektedir²⁵. Ancak bunlardan hiçbiri bizim bahsetmek istediğimiz ve Çevre Kanunu'nda yer alan nitelendirmeye uymamaktadır. Nitekim biz bu kapsamda çevreden bahsederken aslında TDK'de doğanın tanımında yer alan ifadeye daha yakın bulunmaktayız²⁶. Zira 21. yüzyıldaki gelişmeler de küresel ölçekteki yaklaşımın bu doğrultu da ilerlediğini göstermektedir.

Öyle ki 21. yüzyılla beraber insanın ve devletlerin çevre ile olan ilişkisi değişmiş, uluslararası hukuktaki çevreyi koruma ile ilgili mevcut yasal çerçeveden uzaklaşmıştır. Bu doğrultuda mevzuatta eskiden kullanılan çevre kavramı yerine çok daha kapsamlı bir doğa tanımı yer almaya başlamıştır. Böylelikle de küresel ölçekte

²³ Yücel, A.Seda / Morgil, F.İnci, "Yüksek Öğretimde Çevre Olgusunun Araştırılması", Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 14, 1998, 84-91, s. 84.

²⁴ Antonescu, s. 5-6.

²⁵ 1. Bir şeyin yakını, dolayısı, etraf, periferi,

2. Kişinin içinde bulunduğu toplumu oluşturan ortam,

3. Yağlık,

4. Aynı konu ile ilgisi bulunan kimselerin tümü, muhit,

5. Bir kimse ile ilişkisi bulunanlar, muhit:

6. Bir birimden önce veya sonra gelen aynı türden birimlerin tümü, bunların oluşturduğu küçük grup, kontekst.

7. Düzlem üzerindeki bir şekli sınırlayan çizgi.

8. Hayatın gelişmesinde etkili olan doğal, toplumsal, kültürel dış faktörlerin bütünlüğü.

<https://sozluk.gov.tr/>, (10.03.2022).

²⁶ Doğa: Kendi kuralları çerçevesinde sürekli gelişen, değişen canlı ve cansız varlıkların hepsi, tabiat, natür, <https://sozluk.gov.tr/>, (10.03.2022).

bir hukukileşme yaşanmıştır²⁷. Bu noktada belirtmek gerekir ki, bu dönemde bile çevre doğayı da içine alan ve bu bakımdan oldukça geniş bir içeriğe sahip bir kavram olarak öne çıkmıştır. Bu manada çevre, doğa ile birlikte doğal olmayan bazı unsurları da içeren bir üst kavram olarak konumlandırılmıştır²⁸.

Bu bakımdan çevrenin hukuki bağlamıyla yukarıda bahsedilen tanımlardan çok daha geniş bir anlama sahip olduğunu söylemek gerekmektedir. Zira çevre kavramına hukuki olarak “*insan sağlığı ve güvenliği, hayvan türleri ve bitki örtüsü, toprak, hava, su, iklim, peyzaj, tarihî anıtlar ve tüm bu öğeler arası ilişkiler ve kültürel miras*” gibi kavramlar da dâhil edilmektedir²⁹. Biz de çalışmamızda çevreye bu kavramları da dâhil etmekteyiz. Bu doğrultuda çalışma kapsamında çevre kavramı ile sadece canlı değil, cansız varlıklar da kastetmekte mevcut düzenin yanında gelecek nesillere miras bırakılacak ortamı da değerlendirmeyi hedeflemekteyiz.

B. Genel Olarak Çevre Sorunları

Her bir çevre sorununa tek tek ve uzun uzadıya değinmek çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Bu minvalde çalışmada çevre sorunlarına kısaca değinilecek ve daha çok çözüm odaklı hukuki ve etik bir yol takip edilecektir. Aslına bakılırsa insan için çevrenin bir sorun olarak ortaya çıkması çok da eskiye uzanmamaktadır. Doğrusu burada insanın çevre için bir tehdit olmaya başlaması demek daha uygun düşmektedir. Zira 17. yüzyıldan itibaren artan sanayileşme atılımları beraberinde çevre sorunlarını getirmiştir³⁰.

Teknolojik gelişmeler, hammadde ihtiyacı, artan sanayileşme ekolojik dengeleri derinden sarsmış ve çevrenin bozulmasına yol açmıştır³¹. Bu sorunlar nüfusun çoğalmasına ve teknolojinin ilerleyişine paralel olarak her geçen gün daha da

²⁷ Antonescu, s. 9.

²⁸ Semiz, Çevre, s. 5.

²⁹ Demirel, Orse, “İnsan Hakları Açısından Çevre Hakkı”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Hukuk Anabilim Dalı, Kamu Hukuku Bilim Dalı, 2011, s. 4.

³⁰ Yücel, Morgil, s. 84.

³¹ Çabuk, Karacaoğlu, s. 90.

artmaktadır. Dolayısıyla hızlı nüfus artışı günümüzde çevre sorunlarının en temel nedenlerinden biridir³². Öyle ki BM, 2022 yılı itibariyle yaklaşık 8 milyar³³ olan insan nüfusunun 2050 yılı itibariyle 9,8 milyara³⁴ ulaşacağını öngörmektedir. Şüphesiz hızla artan nüfus beraberinde gıda, giyecek, ilaç, barınma gibi ihtiyaçları da getirmektedir. Üstelik bu ihtiyaçları karşılayabilmek adına yapılanlar daha çok çevre sorununa neden olmaktadır.

Bu noktada ormansızlaşma çevrenin korunması kapsamında en önemli problemlerden biri olarak öne çıkmaktadır³⁵. Ormansızlaşma dar anlamda ormanların yok veya tahrip edilmesi, ağaçlara zarar verilmesi, ormanların ortadan kalkması³⁶ ve tarım, mera ya da yerleşim alanlarına dönüştürülmesi³⁷ anlamına gelmektedir. Öte yandan geniş anlamda sadece ağaçların değil, ormanda bulunan yaşam formlarının, biyoçeşitliliğin, habitatların yok olması da ormansızlaşmanın sonucudur. Bu bakımdan ormansızlaşma derken ağaçlarla birlikte tüm biyoçeşitliliğin yok olmasını anlamak gerekmektedir. Diğer yandan dünyamız ısınmaya devam ettikçe önemli bir oksijen kaynağı olan okyanusların oksijen seviyesi de azalmaktadır³⁸. Bu durum ormanların korunmasını daha da elzem bir hale getirmektedir. Buna rağmen günümüzde ilaç, yapı

³² Baykal, Hülya / Baykal, Tan, “Küreselleşen Dünyada Çevre Sorunları”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.5, S.9, 2008, 1-17, s. 3.

³³ “Current World Population” (Mevcut Dünya Nüfusu) <https://www.worldometers.info/world-population/>, (11.03.2022).

³⁴ “World population projected to reach 9.8 billion in 2050, and 11.2 billion in 2100” (Dünya nüfusunun 2050’de 9,8 milyara, 2100’de ise 11,2 milyara ulaşacağı tahmin ediliyor) <https://www.un.org/en/desa/world-population-projected-reach-98-billion-2050-and-112-billion-2100#:~:text=The%20current%20world%20population%20of,Nations%20report%20being%20launched%20today>, (11.03.2022).

³⁵ Saunders, Michael B., “Valuation and international regulation of forest ecosystems: Prospects for global forest agreement”, Washington Law Review, C.66, 1991, 871-892 s. 871.

³⁶ Lund, H. Gyde, “Orman Nedir? Tanımlar Farklı Sonuçlar Doğurur Türkiye Örneği”, (Çeviren: Bekir Kayacan), Avrasya Terim Dergisi, 2 (1), 2014, 9-16, s. 10.

³⁷ Tolunay, Doğanay, “Türkiye’de Ormansızlaşma İle Kaybedilen Karbon Miktarları”, 6. Ulusal Hava Kirliliği ve Kontrolü Sempozyumu-2015, 7-9 Ekim 2015, İzmir, s. 442.

³⁸ “World’s Low Oxygen: Scientists Reveal Dangers and Solutions in Broadest Study Yet” (Dünyanın Düşük Oksijeni: Bilim İnsanları Şimdiye Kadarki En Geniş Çalışmada Tehlikeleri ve Çözümleri Ortaya Çıkardı) http://www.unesco.org/new/en/media-services/single-view/news/worlds_low_oxygen_scientists_reveal_dangers_and_solutions/, (11.03.2022).

malzemesi, barınma alanı gibi ihtiyaçlar nedeniyle ormanlara ciddi zararlar verilmektedir.

Önemli çevre sorunlarından bir tanesi de hava kirliliğidir. Hava kirliliği insan sağlığını, hayvanları ve bitkileri dolayısı ile bütün canlıları etkilemektedir³⁹. Bu da insanlarda çoğunlukla soğuk algınlığından akciğer kanserine kadar değişen solunum yolu hastalıklarına neden olmaktadır⁴⁰. Şüphesiz bu bozulma sadece insan sağlığı için değil, diğer canlı türlerinin yaşamı için de tehlike arz etmektedir. Fakat sadece insan sağlığının korunması bile hava kirliliğinin ortadan kaldırılması için yeterli bir gerekçedir⁴¹.

Diğer taraftan yaşamın kaynağı olan suya erişim ne kadar mühim ise kullanılabilir ve sağlıklı suya erişim de o kadar önemlidir. Zira su kirliliği sadece su kullanımını kısıtlamakla kalmamakta; tifo, dizanteri, kolera gibi birçok hastalığın yayılmasına da neden olmaktadır⁴². BM, 2019 yılındaki Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi Raporu'nda, Dünya genelinde tahminen 785 milyon insanın temel içme suyuna erişemediğini belirtmektedir⁴³. Öte yandan tatlı su kaynaklarının kirletilmesi de suya erişimi tehdit eden bir başka unsur olarak öne çıkmaktadır. Bununla beraber insanların suya olan ihtiyacı sadece fizyolojik değildir. Tarım, sulama ve diğer kullanımlar suyu elzem hale getirmektedir. Diğer taraftan araştırmalar son 40 yılda su kullanımının Dünya genelinde iki katına çıktığını göstermektedir⁴⁴. Üstelik nüfus artışının bu kullanım oranını artıracağına şüphe yoktur. İnsan kaynaklı iklim değişikliği, tatlı su krizini tetiklemekte; sel ve kuraklık, deniz seviyesinin yükselmesi ve buzulların erimesi iklim krizlerine sebep olmaktadır⁴⁵. Bu nedenle su kaynaklarının, nehirlerin,

³⁹ Mitra, Ananyo, "Legal Implications and Challenges of Air Pollution", Legal Journal 1, No:3, 2019, 48-67, s. 50.

⁴⁰ Mitra, s. 50.

⁴¹ Ahlers, Christopher D., "Wood Burning, Air Pollution, and Climate Change", Environmental Law 46, No:1, 2016, 49-104, s. 51.

⁴² Güler, Çağatay / Çobanoğlu, Zakir, "Su Kirliliği", Çevre Sağlığı Temel Kaynak Dizisi No:12, 1994, 1-112, s. 11.

⁴³ Hilderling, Antoinette, "The Impact of a Human Right to Water on the Sustainable Balance of Water Uses under the UN Watercourses Convention," Utrecht Law Review 16, No:2, 2020, 7-17, s. 7-8.

⁴⁴ Sağlam, M.Turgut / Bellitürk, Korkmaz, "Su Kirliliği ve Toprak Üzerindeki Etkisi", Alatarım Dergisi, C.2 S.1, 2003, 1-64, s. 46.

⁴⁵ Hilderling, s. 16.

göllerin ve yer altı sularının korunması Dünya ve insanlık için büyük önem taşımaktadır.

Belki sanayileşmenin tarıma etkisi üretimi artırmaktadır, ancak bununla birlikte dünya ekosistemine büyük ölçüde zarar da verilmektedir. Bu minvalde toprak bozulmasına, ormansızlaşmaya, tarımsal biyoçeşitliliğin kaybına ve tatlı su kaynaklarının kirlenmesine ve tükenmesine neden olmaktadır⁴⁶. Ormanlar, otlaklar ve sulak alanlar kontrolsüzce tarım alanlarına dönüştürülmektedir. Bu durum da aşırı su kullanımı, göllerin ve nehirlerin kirlenmesi ve biyoçeşitliliğin azalması ile sonuçlanmaktadır⁴⁷.

İnsanlığı etkileyen bir başka husus da gıda genetik çeşitliliğinin tehdit altında olmasıdır. Çiftçilerin daha dar bir yelpazede üretim yaparak geleneksel gıda ürünlerini terk etmesi nedeniyle 21. yüzyılda dünyanın gıda mahsulü çeşitliliğinin yüzde yetmiş beşi kaybolmuştur⁴⁸.

Çalışma kapsamında bahsedilecek çevre sorunları genel olarak bu şekildedir. Tabi bu sorunların yanına ses kirliliği, iklim değişikliği⁴⁹, karbon emisyonu, küresel ısınma, nesli tükenmekte olan canlılar, ozon tabakasının delinmesi, çöp ve atıkların kontrolsüz şekilde doğaya salınımı gibi tehditler de eklenebilir. Görünen o ki artık insan ırkı birbiri ile mücadele etmek yerine, hayatta kalmak için beraber çaba

⁴⁶ Gonzalez Carmen G., “The Global Food System, Environmental Protection, and Human Rights”, Natural Resources & Environment, 2012, C.26, No:3, 7-12, s. 7.

⁴⁷ Gonzalez, s. 7.

⁴⁸ Gonzalez, s. 7.

⁴⁹ Bu noktada iklim değişikliği ile mücadeleye yönelik olarak Kyoto Protokolü ve Paris Anlaşmasına değinmek yerinde olacaktır. Sera gazı emisyonunun giderek artış göstermesi ve bu durumun iklim değişikliğini tetiklemesi üzerine gelişmiş ülkeleri bağlayıcı birtakım hükümler gündeme gelmiş ve Kyoto Protokolü 1997 yılında 3. Taraflar Konferansı’nda/Kyoto kabul edilmiş, 2005 yılında da yürürlüğe girmiştir. Türkiye söz konusu protokole 2009 yılında taraf olmuştur. Kyoto Protokolünün temel hedefi, protokolün Ek-B listesinde bulunan ülkelerdeki sera gazı emisyonlarının belirlenen miktarlarda düşürülmesidir. Protokolün ilki 2008-2012, ikincisi 2013-2020 yılları olmak üzere iki taahhüt dönemi bulunmaktadır. (Kyoto Protokolü, <https://www.mfa.gov.tr/kyoto-protokolu.tr.mfa>) Paris Anlaşması ise 2020 yılından sonra iklim değişikliğinin ana çerçevesini oluşturmuştur. 2016 yılında yürürlüğe giren anlaşmanın en ayırt edici özelliği kolektif bir sistem öngörmesidir, zira anlaşmada tüm ülkelerin ortak sorumluluğu esas alınmıştır. Anlaşmanın temel hedefi sera gazı emisyonunun azaltılması ve küresel sıcaklık artışının %2’nin altında tutulmasıdır. (Paris Anlaşması, <https://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa>)

göstermelidir. Bu çabada hukukun konumu da oldukça önemlidir. Ancak bu bağlamda çevreye ilişkin hukuki düzenlemeler ele alınmadan evvel bu konudaki etik yaklaşımlara değinilecektir. Zira bu yaklaşımlar, oluşturulacak hukuki çerçevenin sınırlarının belirlenmesi bakımından önem taşımaktadır.

C. Çevre Sorunlarına Yönelik Etik Yaklaşımlar

1. Genel Olarak

Çevre hakkı ve çevrenin hakkı hem hukuk hem de etik açısından iki farklı yaklaşımı ortaya koymaktadır. Bu kavramlardan ilki çevreyi koruma kapsamında insan haklarına daha fazla değer veren insan merkezli bir görüşe; ikincisi ise çevrenin korunmasında insan haklarının gerçekleştirilmesinden ziyade çevrenin hakkının tanınmasına dayanmaktadır⁵⁰.

İnsan ile doğa arasında karşılıklı bir bağımlılık söz konusudur. İnsanlar için ekosistemin hayati önemi vardır. Bununla beraber kimi zaman doğa da hayatta kalabilmek için insana ihtiyaç duymaktadır⁵¹. Dolayısıyla çevre/çevrenin hakkı tartışmasında insanın mı yoksa doğanın mı merkeze alınacağına ilişkin bir mesele gibi gözükse de her halükârda asıl olan tüm yaşam biçimlerine saygı göstermenin gerekliliğidir. Aşağıda detaylı olarak değineceğimiz üzere gelişmeler ağırlığın insan merkezli yaklaşımdan çevre merkezli anlayışa doğru kaydığını göstermektedir. Bu kapsamda çevresel insan haklarından çevrenin haklarına doğru bir geçiş yaşanmaktadır⁵². Bu manada insanın çevreye müdahalede bulunup bulunamayacağı, eğer bulunabilecek ise bu müdahalenin bir sınırının olup olmadığı hususu gündeme gelmektedir.

⁵⁰ Ghosh, s. 1.

⁵¹ Lambert, Elisabeth, "The Environment and Human Rights: Introductory Report to the High-Level Conference Environmental Protection and Human Rights", 2020, 1-30, s. 3.

⁵² Lambert, s. 3.

Küçük bir orman yangını, vahşi hayvanların beslenmek için diğer hayvanların yaşamını tehlikeye düşürdüğünü, çiftçilerin tarım alanı açmak için ağaçları kestğini veya tarlalarını temizlemek için otları yaktığını düşünelim. Bu çevresel gelişmelere müdahale edilmeli midir? Eğer cevap evet ise müdahalenin bir ölçüsü bulunmalı mıdır? Peki, bu tür müdahalelerde amaç önemli midir? Kendi türlerinin devamını sağlamak, doğayı korumak ya da bir canlıyı ötekenden korumak bu eylemleri hukuk ya da etik karşısında meşru kılmakta mıdır⁵³?

Bu sorulara verilecek cevaplar çevre konusunda benimsenen etik yaklaşıma göre değişmektedir. Zira insanın çevreye ve doğaya bakışı verilecek yanıtları şekillendirmektedir. Hatırlatmak gerekir ki insan hayatta kalabilmek için çevrenin önemini günden güne daha da fazla idrak etmektedir. Öte yandan yukarıda değinildiği üzere, bu hukuki metinlerde yer alan çevre anlayışını da şekillendirmektedir. Bu minvalde insanın çevreye yönelik etik yaklaşımı da her geçen gün daha çok önem kazanmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde çevreye yönelik etik yaklaşımlara değinilecektir.

2. Ben Merkezli (Egocentric) Yaklaşım

Ben merkezli yaklaşım tamamen insanı merkezine alan ve insanın dünya üzerinde dilediği gibi hareket edebileceğine inanan bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda insanları çevrenin sahibi olarak görmektedir⁵⁴. Bu anlayış insanı Dünyadaki en önemli varlık olarak konumlandırmaktadır. Bu nedenle de insan çevre ile ilgili istediği her şeyi -üstelik herhangi bir sınıra tabi olmaksızın- yapabilme hususunda özgürdür⁵⁵. Çevreyi gönlünce kullanabilmekte ve arzu ettiği gibi davranabilmektedir. Bu

⁵³ Brennan, Andrew / Norva, Y. S. Lo, "Environmental Ethics, The Stanford Encyclopedia of Philosophy", 2021, Edward N. Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/ethics-environmental>, (04.03.2022)

⁵⁴ Gibson, Noralee, "The Right to a Clean Environment", Saskatchewan Law Review 54, No.1, 1990, 5-18, s. 14.

⁵⁵ Yılmaz Turgut, Nükhet, Çevre Politikası ve Hukuku, İmaj Yayınevi, Ankara, 2009, 1-388, s. 29.

düşünceye göre insan çevre de dâhil olmak üzere her şeyin sahibidir. Bu bakımdan çevre insana fayda sağladığı ölçüde değerlidir.

Dolayısıyla bu yaklaşımda çevre ve doğanın korunması göz ardı edilmektedir. Bunun yanında insan dışındaki hiçbir varlık hak sahibi değildir. Ağaçların, otların, çiçeklerin hakları yoktur ve bunlar başkalarının haklarını tanıyamazlar. Bununla birlikte bu varlıkların sorumlulukları da yoktur. Birbirlerine karşı hak ve iddia ileri sürmezler⁵⁶. Bu meyanda hakkı olmayan varlıkların insan karşısında korunmaları için bir neden de bulunmamaktadır.

Doğal ortamında bir aslan, öldürdüğü geyiğin hakkını ihlal etmez. Hatta aslanın öldürdüğü canlı bir insan bile olsa ortada bir hak ihlali yoktur. Zira aslanın bu eylemi toplum karşısında olmadığı gibi hukuk karşısında da kınanabilir değildir, çünkü aslanın tüm ilişkileri kendi doğası ile sınırlıdır. Oysa insan toplumsallaşmanın bir gereği olarak diğer insanlarla bir ilişki halindedir. Bu ilişkiler bütünü insana bazı haklar ve ödevler yüklemektedir. Bu kapsamda -doğal yaşamın aksine- bir insan söz konusu olduğunda tehlikeden kurtarılma hakkına sahip olmaktadır⁵⁷. İşte bu sebeple insan bekası birinci önceliktir. Böylelikle de çevre üzerinde dilediği kadar hâkimiyet kurabilmektedir. Üstelik üstün bir varlık olarak kabul edilmesiyle birlikte çevreye ve diğer canlı veya cansız varlıklara saygı göstermesi de gerekmemektedir⁵⁸.

Öyle ki ben merkezli yaklaşımda her insanın ayrı bir içsel değere sahip bir birey olduğu fikri, onu dünyanın geri kalanından ayırmaktadır. Böyle bir ayırım yapmak insanın sadece diğer insanlara karşı değil, aynı zamanda doğaya karşı da bencil olmasına neden olmaktadır⁵⁹. Ancak bu yaklaşıma göre bir insan diğer insanların hakkı

⁵⁶ Rolston II., Holmes, "Rights and Responsibilities on the Home Planet", Yale Journal of International Law 18, No.1, 1993, 251-280, s. 256.

⁵⁷ Rolston, s. 256.

⁵⁸ Hergüner, Burak / Kalkan, Erol, Türkiye'de Çevre Politikaları: Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eksik Halkayı Tamamlamak, Nobel Yayınevi, 2018, 1-285 , s. 13.

⁵⁹ Brennan, Norva, "3.1 Deep Ecology".

söz konusu olduğunda dilediğince hareket edememektedir. Fakat doğa ve çevrenin ihlal edebilecek bir hakkı olmadığından davranışlarını kısıtlamasına gerek yoktur.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, insanın dilediğince hareket edebileceğini savunan bu yaklaşım artan çevresel sorunlar nedeniyle teorik düzeyde geçerliliğini kaybetmektedir⁶⁰. Buna rağmen insan davranışları bu yaklaşımın gerçekte halen devam ettiğini ortaya koymaktadır.

3. İnsan Merkezli (Anthropocentric) Yaklaşım

İnsan merkezli yaklaşımın kökenleri insanın doğa ile mücadelesinin başladığı zamanlara kadar götürülmektedir⁶¹. Bu yaklaşımın temelini de -önceki yaklaşımda olduğu gibi- insan oluşturmaktadır. Yani burada da korunup değer verilmesi gereken asıl varlık yine insandır. Fakat bu yaklaşımda -ben merkezle yaklaşımdan farklı olarak- sınırsız bir hareket alanı bulunmamakta, çevre dilediği gibi kullanılamamakta, insan dışındaki varlıklara da bir değer atfedilmektedir. Bu minvalde ben merkezli yaklaşımda hiçbir sınırlamaya tabi olmayan insan, bu yaklaşımda çevresel nedenlerle -insan haklarını etkilediği sürece- sınırlandırılabilir. Sınırlandırılabilir.

Ancak bu görüşe göre de insan evrenin en önemli varlığıdır. Diğer tüm varlıkların da içsel bir değer taşıdığı kabul edilse bile insan doğada hiyerarşik olarak en tepede konumlandırılmaktadır. Bu sebeple hayvanlar ve bitkiler gibi diğer varlıklar sadece insanların kullanması ve tüketmesi için bulunmaktadır⁶². Zira doğa sınırsız bir kaynaktır ve diğer varlıklar dolayısıyla da çevre insan için yararlı olduğu ölçüde

⁶⁰ Yılmaz Turgut, s. 29.

⁶¹ Hergüner, Kalkan, s. 13.

⁶² "What Is Anthropocentric Environmental Ethics?" (İnsan Merkezli Çevre Etiği Nedir?) <https://iseethics.org/what-is-anthropocentric-environmental-ethics/>, (03.04.2022).

değerlidir⁶³. Bu bakımdan insan merkezli düşünce de çevreyi koruma ve geliştirme adına yapılan her hamlenin insani çıkarları gözetildiğini savunmaktadır⁶⁴.

Bu doğrultuda çevrenin korunmasının asıl amacı insanın yaşamı, sağlığı ve yaşam standardının yükseltilmesidir. Bu nedenle çevre, yalnızca insanın refahını muhafaza etmek için gereken ölçüde değerlidir⁶⁵. Bu bakımdan çevrenin korunmasına yönelik insan merkezli yaklaşım doğayı insana tabi kılmaktadır. Bu düşünceden hareketle çevresel bozulma insan refahı ile bağlantılı olmadıkça sorun olarak görülmemektedir⁶⁶.

İnsanın doğa üzerindeki egemenliğine esas alan bu görüş hem yerel hem de uluslararası hukuk sistemlerinde ağırlıklı olarak kendisine yer bulmaktadır⁶⁷. Nitekim klasik çevre hukukuna hâkim olan yaklaşım insan merkezlidir⁶⁸. Bu anlayış insanı odak noktası olarak aldığından, çevrenin korunması ancak insana çevre hakkı tanınması ile mümkün olacaktır⁶⁹.

Bu yaklaşımı eleştiren görüşlerden bazıları, insan merkezli yaklaşımı mevcut çevresel krizin temel nedeni olarak görmektedir. Zira 20. yüzyılın ortalarından bu yana küresel çapta çıkarılan çevre koruma kanunlarının sayısında artış olsa da, bu yasalar genellikle çevrenin bir mülkiyet nesnesinden ibaret olduğuna işaret etmektedir⁷⁰.

⁶³ Semiz, Çevre, s. 8-9.

⁶⁴ Gordon, Gwendolyn J., "Environmental Personhood", Columbia Journal of Environmental Law 43, No:1, 2018, 49-92, s. 75.

⁶⁵ Viko, Iyadah John, "Assessing The Possible Approaches And The Limitations Of The Human Rights Aspects Of Environmental Harm Under The International Bill Of Rights: The Need For A Convention On The Human Rights To A Healthy Environment", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aberdeen Üniversitesi, 2017, 1-409, s. 286.

⁶⁶ Viko, s. 286.

⁶⁷ Macpherson, s. 331.

⁶⁸ Oral Erkan, Nazlı, "Karşılaştırmalı Anayasa Hukukunda Çevre Hakkı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2021, s. 5.

⁶⁹ Ghosh, s. 3.

⁷⁰ Pain Nicola / Pepper Rachel, "Can Personhood Protect the Environment? Affording Legal Rights to Nature", Fordham International Law Journal 45, No:2, 2021, 315-378, s. 322.

4. Acı Merkezli (Pain-Centered) Yaklaşım

Acı merkezli yaklaşımın temelinde acıyı hissedebilen canlıların hak sahibi olabileceği fikri yatmaktadır. Buna göre, acıyı hisseden bütün canlılar ilave bir yetenek gerekmeksizin hak sahibi olabilmektedir⁷¹. Hayvanlar da tıpkı insanlar gibi acıyı hissedebilmektedir. Bu nedenle hayvanların da ahlaki olarak bir değere sahip olduğu düşünülmektedir.

Bu yaklaşım, hayvanların acısının tespit edilmesinin kolay olmaması gerekçe gösterilerek eleştirilmektedir. Bir diğer eleştiri de insanın düşünme yeteneğinin bulunması nedeniyle hayvanlarla eşit seviyede kabul edilmesinin doğru olmayacağına yöneliktir⁷².

Acı merkezli yaklaşım her ne kadar sadece hayvanları dikkate alıp diğer varlıklara bir değer atfetmemişse de insan dışındaki bir varlığın da hak sahibi olabileceğini öngörmesi bakımından önemlidir.

5. Canlı Merkezli (Biocentric) Yaklaşım

İnsanı merkezine alan katı yaklaşımlara tepki olarak ortaya çıkan bu yaklaşımda salt insanın korunduğu ve yaşama hakkının olduğu gibi düşünceler reddedilmekte, diğer canlı varlıkların da insan kadar önemli olduğu görüşü savunulmaktadır⁷³. Canlı merkezli yaklaşımın temelinde yaşam vardır. İnsan veya insan olmayan tüm canlı organizmaların ahlaki olarak eşit statüde buldukları belirtilmekte⁷⁴, bütün canlıların aynı derece önemli olduğu ifade edilerek sadece insanın içsel değer taşıdığı görüşü eleştirilmektedir⁷⁵. Zira bir canlının hayatta kalması diğerinin varlığına bağlıdır. Bu

⁷¹ Ağbuğa, Fatma, “Çevre Sorunlarına Etik Bir Yaklaşım: Felsefi Bir Sorgulama”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, 2016, s. 41.

⁷² Ağbuğa, s. 42.

⁷³ Hergüner, Kalkan, s. 14.

⁷⁴ Omofeya, s. 76.

⁷⁵ Semiz, Çevre, s. 9.

ayrıca bkz Brennan, Norva, “4. Traditional Ethical Theories and Contemporary Environment Ethics”.

bakımdan hiçbir diğerrinin efendisi değildir ve başkasına hizmet etmek için yaratılmamıştır. Dolayısıyla da insanın kendisini çevrenin efendisi olarak görmesi yanlıştır⁷⁶.

Bunun sonucu olarak biyolojik türlerden oluşan çevrenin insan sömürsünün tehlikelerinden korunması gerekmektedir⁷⁷. Canlı merkezli yaklaşım, çevreyi yalnızca insanlara kaynak sağladığı için değil, tüm canlıların içsel bir değeri olduğu için korunması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. İnsanların diğerr varlıklardan daha önemli olduğuna inanan insan merkezli yaklaşımın aksine, bu yaklaşımın değerr sisteminin merkezinde yaşamın tamamı bulunmaktadır⁷⁸.

Bu düşüncedeki yazarlar insanın diğerr canlılara saygı duyması gerektiğini savunmaktadır. İnsan ve çevre ilişkisinde elbette doğadaki kaynakların tüketilmesi, değerrştirilmesi ve kullanılması engellenmemektedir, ancak onların varlığını sürdürme haklarının olduğu gerçeği de kabul edilmektedir⁷⁹.

Bununla birlikte yaklaşım sadece canlıları merkeze alması, çevrenin bir bütün olarak ele alınmaması, biyotik topluluklar ve ekosistemler gibi ekolojik bütünlükleri göz ardı etmesi nedeniyle eleştirilmektedir⁸⁰. Bu yaklaşıma göre bir nehirde yaşayan balıklar dikkate alınıp, onlara bir değerr atfedilirken o nehir kendi başına bir öneme haiz değildir. Her ne kadar bu yönüyle eleştirilse de salt insanı merkezine alan yaklaşımlar karşısında diğerr canlılara da eşit değerr vermesi bakımından önemlidir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki; canlı merkezli yaklaşımda artık çevre yalnızca insanın hakkı değildir. Nitekim bu yaklaşımla beraber çevrenin de hakkı olduğu fikri ortaya atılmaktadır⁸¹. Böylece çevre bir koruma nesnesi olmaktan çıkmakta; var olma,

⁷⁶ Omofeya, s.76

⁷⁷ Ghosh, s. 3.

⁷⁸ "What Is Biocentrism?" (Canlı Merkezlilik Nedir?)

<https://iseethics.org/what-is-biocentrism-in-environmental-ethics/>, (03.04.2022)

⁷⁹ Rolston, s.257, bkz. Aldo Leopold, land ethic...

⁸⁰ Semiz, Çevre, s. 9.

ayrıca bkz Brennan, Norva, "4. Traditional Ethical Theories and Contemporary Environment Ethics".

⁸¹ Ghosh, s.3

hayatta kalma ve yaşam döngülerini sürdürme ve yeniden oluşturma hakları gibi temel haklara sahip bir özne haline gelmektedir. Dolayısıyla bu kavram, insanın dünyadaki yaşamın sadece bir parçası olarak, kendi ekolojik sınırları içinde yaşaması gerektiği kabulüne dayanmaktadır⁸².

6. Çevre Merkezli (Ecocentric) Yaklaşım

Çevre merkezli yaklaşım tıpkı canlı merkezli yaklaşım gibi insanın tek odak noktası olduğu düşüncesini reddetmekte ve bu kapsamda insan merkezli yaklaşımın karşısında yer almaktadır⁸³. Bu yaklaşım çevreyi sadece bir araç olarak gören ve çevre bundan zarar görecektir olsa bile insanın rahat yaşam arzusunu önceleyen görüşü eleştirmektedir. Çünkü böyle bir yaklaşım hem diğer türlerin korunması için yeterli bir savunma sağlayamamakta hem de doğal yaşam alanlarının zarar görmesini engelleyememektedir⁸⁴.

Bu noktada belirtmek gerekir ki çevre merkezli yaklaşım sadece canlıların değil, çevreyi oluşturan tüm varlıkların bir içsel değeri olduğu belirtilmekte ve çevreyi bütüncül olarak değerlendirmektedir. Buna göre doğadaki her varlık önemlidir. İnsanlar ile diğer tüm canlılar ve hatta canlı olmayan varlıkların korunması önemlidir. Yani sadece nehirde yaşayan balıklar değil, nehir kendisi ile taş ve toprak da aynı içsel değere sahiptir.

Dolayısıyla çevre merkezli yaklaşım, canlı merkezli anlayışın aksine, çevredeki cansız varlıklara da önem atfetmektedir. Bu düşünceye göre çevreyi oluşturan tüm unsurlar değerlidir⁸⁵. Yaklaşımın temelinde insanlar ve diğer tüm varlıkların eşit olduğu ve insan türünün diğerlerinden üstün olmadığı görüşü yer almaktadır⁸⁶. Buna

⁸² Borrás, Susana, "New Transitions from Human Rights to the Environment to the Rights of Nature", *Transnational Environmental Law* 5, No:1, 2016, 113-144, s. 114.

⁸³ Semiz, Çevre, s. 9.

⁸⁴ Omofeya, s. 80

⁸⁵ Semiz, Çevre, s. 9.

⁸⁶ Yılmaz Turgut, s. 29.

göre insan olan ve olmayan tüm varlıklar aynı ahlaki düzene aittir. Bu doğrultu da çevre, tüm unsurlarıyla kanunlarla korunması gereken içsel bir değere sahiptir⁸⁷.

Bu noktada insanın doğal ekosistemin bütünlüğüne, nesli tükenmekte olan türlerin korunmasına ve çevre kirliliğinin önlenmesine karşı bir sorumluluğu bulunmaktadır. Öyle ki insanın hayatta kalması, insan olmayan organizmaların varlığına bağlıdır ve çevrenin de -insanın saygı duyması gereken- hakları vardır⁸⁸. Diğer taraftan bu yaklaşıma göre insan sadece çevreyi gelecek nesillere teslim edecek bir emanetçi olmaktan ibarettir. Bu minvalde insanların çevre ile ilgili alacağı kararlar doğrudan gelecek nesilleri etkilemektedir⁸⁹. Bu nedenle her nesil çevre ile uyum içerisinde hareket etmelidir.

7. Diğer Yaklaşımlar

Çevreye ilişkin yaklaşımlar yukarıda bahsettiklerimiz ile sınırlı değildir. Bu bakımdan eko-feminizm ve eko-sosyalizm gibi yaklaşımlara da çalışma kapsamında kısaca değinilecektir.

Günümüzde çevre hususunda öne çıkan yaklaşımlardan biri olan eko-feminizm ekolojinin korunması için kadınların potansiyeline dikkat çekmektedir⁹⁰. Bu yaklaşıma göre erkek merkezli ataerkil yapı hem kadınları hem de doğayı baskı altına almaktadır. Bu nedenle sadece kadının değil, doğanın da özgürleştirilmesi hedeflenmektedir⁹¹. Zira erkek merkezli olan yaklaşımının bertaraf edilmesiyle çevre sorunlarından kurtulmanın mümkün olacağı düşünülmektedir.

Ekolojik dengelerin korunmasını amaçlayan yaklaşımlardan bir diğeri de toplumsal ekoloji yani eko-sosyalizmdir. Bu düşünceye göre kapitalist üretim biçimi ve düşünce sistemi çevre sorunlarına neden olmaktadır. Bu sorunlardan kurtulmanın

⁸⁷ Macpherson, s. 332.

⁸⁸ Omofeya, s. 75.

⁸⁹ Ağbuğa, s. 44.

⁹⁰ Hergüner, Kalkan, s. 18.

⁹¹ Brennan, Norva, bkz. "3.2 Feminism and the Environment".

yolu ise sosyalist ilkelerden geçmektedir⁹². Bu doğrultuda çevrecilik sosyal bir hareket olarak ele alınmaktadır. Böylece karşılaşılan sorunların toplumsal nitelikte olduğu düşünülmektedir. Bu bakımdan kapitalizm tarafından teşvik edilen ve doğanın sömürülmesine dayanan hayat tarzının -sosyalist bir yaklaşım ile- doğanın korunmasına adanan bir yaşam biçimiyle değiştirilmesi gerektiği savunulmaktadır⁹³.

8. Etik Yaklaşımların Çevre Bakımından Değeri

Yukarıda bahsettiğimiz yaklaşımlar aslında çevre hakkı ve çevrenin hakkı kavramlarına genel bir perspektif oluşturmaktadır. Çevre hakkı insan merkezlidir ve doğa ile ilgili kaygıları insan hakları açısından değerlendirmektedir. Çevrenin hakkı ise çevre merkezlidir ve salt insan haklarına bağlı kalmaksızın -hatta kimi zaman da insan haklarını kısıtlayabilecek şekilde- doğanın korunmasını hedef almaktadır. Bu bakımdan çevre ve çevrenin hakkı yaklaşımlarındaki en büyük ayırım çevreye yönelik etik anlayışlar kapsamında ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bunlar birbiriyle ilişkili olsalar da farklı kavramlardır. Diğer taraftan modern dünyada genel eğilim çevre hakkı üzerine oturmaktadır. Ancak çevrenin hakkı kavramı da her geçen gün daha fazla destekçi kazanmakta ve küresel ölçekte bir hukukileşme süreci içerisinde bulunmaktadır⁹⁴.

Bu noktada belirtmek gerekir ki insanın doğaya zarar veren eylemleri sadece çevre merkezli yaklaşımdan doğan bir hakkı ihlal etmekle sınırlı kalmamaktadır. Zira bu tip bir eylem çevre hakkının yanında farklı haklara da müdahale etmektedir. Üstelik aynı durum çevrenin hakkı için de geçerlidir. Bu nedenle çevre ve çevrenin hakkı kavramları birbirinden kesin olarak ayırmak mümkün değildir⁹⁵.

Bununla birlikte günümüzde çevre hukukunu ve ona bağlı hakları incelerken, çevre etiğine genel olarak insan merkezli yaklaşımın hâkim olduğunu hatırlatmakta

⁹² Hergüner, Kalkan, s. 18.

⁹³ Brennan, Norva, bkz. "3.4 Social Ecology and Bioregionalism".

⁹⁴ Ghosh, s. 1-2.

⁹⁵ Ghosh, s. 3.

yarar vardır. Yakın zamana kadar ortaya çıkan çevre hukuku ilkelerinde insan merkezli yaklaşım benimsenmiş ve bu nedenle temiz, sıhhatli ve sağlıklı çevre bir insan hakkı olarak kabul edilmiştir⁹⁶. Fakat ağırlık halen insan merkezli yaklaşımda olsa da son yıllarda çevre merkezli yaklaşım da kendine oldukça fazla taraftar bulmuştur ve bu yaklaşımın ürünü olarak çevrenin hakkı kavramı hukukileşmeye başlamıştır.

Bu kapsamda çalışmanın bundan sonraki bölümünde öncelikle insan merkezli yaklaşımın ürünü olan çevre hakkı açıklanacak, müteakiben de son dönemde hukukileşmeye başlayan çevrenin hakkı kavramı ele alınacak ve söz konusu gelişmelere yer verilecektir.

⁹⁶ Ghosh, s. 4.

II. ÇEVRE HAKKI

A. Çevre Hakkının Uluslararası Hukuktaki Gelişim Süreci

Kanunlar genellikle meydana gelen sosyal sorunlar karşısında hakların kullanımını sınırlamakta ve belirli normlar oluşturmaktadır. Bu perspektiften bakıldığında uluslararası belgelerde tanınan insan haklarının temel ve değişmez nitelikleri müdafaa edilerek insan onuruna ve varlığına yönelik tehditlere yanıt verilmektedir⁹⁷. Bununla birlikte bu perspektifte tabii ki bazı değişimler de yaşanmaktadır. Örneğin çevreyi koruma ihtiyacının sadece insan çıkarına yönelik olduğuna dair düşünce günümüzde yavaş yavaş terk edilmeye başlanmıştır⁹⁸. Bu bakımdan çevre hakkının kavramsal çerçevesinin çizilebilmesi için evvela bu gelişim süreci incelenmelidir.

Nitekim insan çıkarını merkeze yerleştiren çevreci anlayış ele alındığında evvela temeli Fransa tarafından atılan ve 13 Avrupa ülkesi tarafından onaylanan 1902 tarihli Tarım için Faydalı Kuşların Korunmasına İlişkin Sözleşme irdelenmelidir⁹⁹. Söz konusu sözleşme ile sıkı bir şekilde korunan faydalı canlılar böcek öldürücü kuşlardır. Sözleşmenin ekinde listelenen ve yararlı olmadığı belirtilen kuşlar, bugün bazıları yok olma tehdidi altında olan ve sıkı bir şekilde korunan kartal ve şahin gibi avcı kuşlardan oluşmaktadır¹⁰⁰. Yani insan çıkarını merkeze alan yaklaşımın bir asır evvel korunmasına ihtiyaç duymadığı canlı türleri günümüzde en çok gözetilen türler haline gelmiştir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, uluslararası hukuk, uzun süredir insan hakları ve çevre hukukunu ayrı alanlar olarak değerlendirilmektedir. Ancak, zaman göstermiştir ki bu hukuk alanlarının ele aldıkları sorunlar aslında önemli ölçüde

⁹⁷ Shelton, s. 106.

⁹⁸ Shelton, s. 108.

⁹⁹ “Convention For The Protection Of Birds Useful To Agriculture” (Tarım için Faydalı Kuşların Korunmasına İlişkin Sözleşme) <https://iea.uoregon.edu/treaty-text/2595>, (25.05.2022).

¹⁰⁰ Shelton, s. 108.

örtüşmekte ve giderek birbirini daha fazla etkilemektedir. Bu bakımdan söz konusu alanlar her geçen gün birleşme eğilimini artırmaktadır¹⁰¹. Zira uluslararası çevre hukuku ve insan hakları hukuku, dünya üzerinde daha iyi yaşam koşulları için çabalamayı amaçlayan iç içe geçmiş hedeflere sahiptir¹⁰². Dolayısıyla her iki hukuk alanı da insanın hayatta kalması amacıyla benzer sorunlara çözüm aramaktadır¹⁰³.

İnsan hakkı olarak değerlendirildiğinde ise ne 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannameinde (UDHR) ne de Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmede (ICCPR) sağlıklı, sıhhatli ve temiz bir çevreye ilişkin açık düzenleme bulunmaktadır¹⁰⁴. Bununla birlikte bazı uluslararası sözleşmelerde çevre sorunlarından bahsedilmekte, ancak bu tip düzenlemeler genellikle sağlığa ilişkin hususlarla bir arada ele alınmaktadır. Örneğin, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’de (ICESCR) çevre konusuna sağlık ile ilgili düzenlemelerin olduğu bölümde yer verilmektedir¹⁰⁵.

İnsan Hakları Evrensel Beyannameininin 28. Maddesi “*Herkesin, işbu Beyannameye derpiş edilen hak ve hürriyetlerin tam tatbikini sağlayacak bir sosyal ve milletlerarası nizama hakkı vardır.*” demektedir¹⁰⁶. Burada bahsedilen "nizam" çevreyi de kapsayan bir düzendir¹⁰⁷. Ayrıca 25. madde ile herkesin kendisi ve ailesi için yeterli bir yaşam standardı, sağlık ve esenlik hakkına sahip olduğu belirtilmektedir. Bu madde ile uluslararası hukukta yeterli bir ortam için ilk yasal temel sağlanmaktadır¹⁰⁸.

¹⁰¹ Knox, John H., “The Global Pact for the Environment: At the Crossroads of Human Rights and the Environment”, *Review of European, Comparative & International Environmental Law* 28, No.1, 2019, 40-47, s. 40 (The Global).

¹⁰² Ghosh, s. 4.

¹⁰³ Ghosh, s. 4.

¹⁰⁴ Glazebrook, s. 294.

¹⁰⁵ Glazebrook, s. 294.

¹⁰⁶ “İnsan Hakları Evrensel Beyannameesi”

<https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>,

(12.05.2022).

¹⁰⁷ Glazebrook, s. 295.

¹⁰⁸ Borrás, s. 116.

Öte yandan uluslararası çevre hukuku da -uluslararası insan haklarının korunması gibi- son zamanlarda gelişmiş bir alandır. Devletler büyük ölçüde artan kamuoyu baskısı nedeniyle, çevrenin genel durumuyla ilgili endişelerini göstermeye ve böylece çevre sorunlarını yavaş yavaş dikkate almaya başlamıştır. Uluslararası toplum çevresel faktörlerin birbirine bağımlılığı, çevreye yönelen zararların sınır aşan etkileri ve ozon tabakasının incilmesi gibi karmaşık sorunlar için küresel ölçekte bir çözüm mekanizmasına ihtiyaç duyulduğunu kısa sürede anlamıştır¹⁰⁹.

Nitekim insanın sağlıklı bir çevreye hakkı olduğu fikri uluslararası düzeyde ilk kez 1960 yıllarının sonlarından itibaren dile getirilmiştir. Bu kapsamda 1968 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu bir konferans yapılmasını planlamıştır. Bu konferans, çevre ile ilgili uluslararası çalışmaların en önemlilerinden birisi olan 1972 tarihli Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı'dır (Stockholm Konferansı)¹¹⁰. Bu bakımdan 1972 Stockholm Konferansı ve Bildirgesi kuşkusuz insan hakları ve çevre arasındaki etkileşimin yasal olarak tanınmasının başlangıcını işaret etmektedir. Öyle ki Stockholm Bildirgesi'nin birinci ilkesi, *“İnsanın; hürriyet, eşitlik ve yeterli yaşam koşulları sağlayan onurlu ve refah içinde bir çevrede yaşamak temel hakkıdır. İnsanın bugünkü ve gelecek nesiller için çevreyi korumak ve geliştirmek için ciddi bir sorumluluğu vardır.”* demektedir¹¹¹. Böylelikle çevre hakkı kavramı bir insan hakkı olarak ilk kez Birleşmiş Milletler Çevre Bildirgesi'nde (Stockholm Bildirgesi) somut bir şekilde ele alınmış¹¹², 113 ülke temsilcisinin katılımıyla icra edilen bu konferansta, çevre herkesin ortak varlığı olarak kabul edilmiştir¹¹³.

Bildirgede ayrıca çevreye saygı duyulmasının birincil nedeninin insanın yararı olduğu ifade edilmiştir. Hava, su, toprak, flora ve fauna dahil olmak üzere doğal kaynakların ve özellikle doğal ekosistemlerin mevcut ve gelecek nesillerin çıkarı nedeniyle korunması gerektiği belirtilerek insan merkezli bir yaklaşım izlenmiştir¹¹⁴.

¹⁰⁹ Shelton, s. 107.

¹¹⁰ Viko, s. 130.

¹¹¹ Lambert, s. 3.

¹¹² Dadak, s. 310.

¹¹³ Kama, Özge, “Küreselleşen Dünyada Çevre Ve Mülkiyet İlişkisi”, Ekonomi Bilimleri Dergisi, C.1, S.1, 2009, 13-27, s. 21.

¹¹⁴ Shelton, s. 108.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki, Stockholm Bildirgesi aslında doğrudan bir çevre hakkı ilan etmemiş, diğer insan haklarının kullanılmasının kaçınılmaz olarak temel çevre sağlığı ile de ilişkili olduğu belirtmiştir¹¹⁵. Ancak ne yazık ki bu bildirge, söz konusu hususların etkinliğini sağlamak için gerekli mekanizmaları sağlayamamış ve yasal bağlayıcılık kazanamamıştır¹¹⁶.

Çevre konusunda diğer bir önemli metin 1982 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen Dünya Doğa Şartı'dır¹¹⁷. Dünya Doğa Şartı da bağlayıcı niteliği olmayan bir *soft law*¹¹⁸ metnidir¹¹⁹. Bu metinde de doğrudan çevre hakkı belirtilmemiştir, lakin doğaya verilen saygı kayda değerdir¹²⁰. İnsanı doğanın bir parçası olarak nitelendiren Dünya Doğa Şartı, Stockholm Bildirgesi kadar açık olmasa da, doğal sistemlerin işleyişi olmadan insanın -haklarının korunması ya da ihtiyaçlarının karşılanmasından öte- var olmayı başaramayacağını öne sürmektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, Dünya Doğa Şartı -çevre hakkındaki uluslararası hukuktaki diğer metinlerle karşılaştırıldığında- nispeten insan merkezli olmayan bir yaklaşım sergilemektedir. Bu da söz konusu şartın en ayırt edici niteliğidir¹²¹. Keza Şart'ta insan faaliyetlerinin belirli bir sınır içerisinde ve hakkaniyete göre yürütülmesi gerektiği belirtilmektedir¹²².

Diğer taraftan çevre merkezli görüşü bir dereceye kadar yansıtan uluslararası belgelerden olan Dünya Doğa Şartı, doğanın içsel bir değere sahip olduğunu kabul etmektedir. "*Her yaşam biçimi benzersizdir, insan için değeri ne olursa olsun saygıyı garanti eder*" denilerek çevredeki diğer varlıklara da değer atfeden bir yaklaşım izlenmektedir. Çevre merkezli bir bakış açısı da Avrupa Yaban Hayatı ve Doğal Habitatlarının Korunmasına İlişkin 1979 Bern Sözleşmesi'nde yer almaktadır. Sözleşme'de "*yabani flora ve faunanın, korunması ve gelecek nesillere aktarılması*

¹¹⁵ Shelton, s. 111.

¹¹⁶ Borrás, s. 117.

¹¹⁷ Viko, s. 131.

¹¹⁸ Soft law: Uluslararası hukukta bağlayıcı olmayan veya bağlayıcı gücü geleneksel hukukun bağlayıcı gücünden biraz daha zayıf olan.

¹¹⁹ Semiz, Çevre, s. 23.

¹²⁰ Viko, s. 131.

¹²¹ Semiz, Çevre, s. 24.

¹²² Borrás, s. 131.

gereken estetik, bilimsel, kültürel, eğlence, ekonomik ve içsel değere sahip doğal bir miras olduğu" ifade edilmektedir¹²³. Bern Sözleşmesi bağlayıcı olmamasına ve açıkça çevre hakkından bahsetmemesine rağmen, bireylerin ve siyasi toplulukların çevreye karşı görevleri olduğunun belirtilmesi nedeniyle hukuk alanında önemli bir gelişme olarak yerini almaktadır¹²⁴.

1980'lerin sonlarına doğru, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun (Brundtland Komisyonu) çalışmasında dikkatler yeniden insan hakları ve çevre arasındaki bağlantıya odaklanmıştır¹²⁵. Bu doğrultuda da Ortak Geleceğimiz adıyla da anılan 1987 Brundtland Raporu yayımlanmıştır¹²⁶. Söz konusu raporun ekinde çevre hukuku uzmanları tarafından *"tüm insanlar, sağlık ve esenlikleri için yeterli bir çevrede bulunma temel hakkına sahiptir."* denilerek çevre hakkının yasalaştırılması teklifinde bulunulmuştur¹²⁷. Raporda somut çevre sorunlarına değinilmiş, ekonomik gelişmenin insanın topyekûn ilerleme kaydetmesinin sadece bir boyutunu teşkil edebileceği belirtilmiş, bunun dışında sürdürülebilir kalkınma kavramına sıklıkla başvurulmuştur¹²⁸.

Sürdürülebilir kalkınma, hem çevreye hem de insan merkezli çıkarılara değinen ve insan haklarının korunmasını da kapsayan bir kavramdır. Bu fikir ile çevresel bozulma ve bunun insanın yaşam koşulları üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Bu meyanda 1987 Brundtland Raporu sürdürülebilir kalkınmayı *"gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğini riske atmadan bugünün ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma"* olarak adlandırmaktadır¹²⁹. Bu noktada ifade etmek gerekir ki bazı yazarlar

¹²³ Shelton, s. 109.

¹²⁴ Lofts, Katherine, "Environmental governance and rights-related discourse: A study of human rights- and rights of nature-based discourses in the international climate change regime from 1992-2015", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, McGill Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Montreal, 2016, 1-106, s. 42.

¹²⁵ Viko, s. 131-132.

¹²⁶ Semiz, Çevre, s. 24.

¹²⁷ Our Common Future, Annexe 1: Summary of Proposed Legal Principles for Environmental Protection and Sustainable Development Adopted by the WCED Experts Group on Environmental Law, m.1

<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>, (25.05.2022).

¹²⁸ Semiz, Çevre, s. 25.

¹²⁹ Antonopoulos, Irene, "The Human Rights Aspects of the Protection of the Environment, A proposal for an additional protocol to the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms

sürdürülebilir kalkınmanın insan hakları hukuku, çevre hukuku ve ekonomi hukukundan oluşan bir alan olduğu belirtmektedir¹³⁰.

Doğanın korunması düşüncesinin insan hakları kapsamında sağlıklı bir çevre hakkı olarak hukukileşme süreci içinde bir başka dikkate değer olay ise Mart 1989'da Lahey'de düzenlenen Küresel Atmosferin Korunmasına İlişkin Uluslararası Zirve'de (Lahey Deklarasyonu) gerçekleştirilmiştir. Lahey Deklarasyonu çevresel bozulmayı bir insan hakkı sorunu olarak kabul etmiş ve yaşama hakkı ile küresel çevre arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Buna göre çevresel bozulma için aranacak çareler yalnızca ekosistemi korumaya değil, aynı zamanda yaşanabilir bir küresel çevrede onurlu bir şekilde yaşama hakkına da yöneliktir¹³¹.

Çevre hakkının değinildiği bir diğer önemli konferans da 1992 Rio Konferansı'dır. Zira 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren çevre hakkı uluslararası belgelerde, ülkelerin anayasalarında ve özel kanunlarda kendine daha fazla yer bulmaya başlamıştır¹³². Konferans sonunda Rio Deklarasyonu ile -bağlayıcı olmasa da- çevrenin korunmasının barış ve kalkınma ile bağlantılı olduğu ve bu sebeple birbirlerinden ayrılamayacağı kanaatine varılmıştır. Konferansa katılan çoğu ülke karara varılan hususları kendi ulusal politikaları ile uyumlu hale getirme çabası içine girmiştir. Konferansın ilgi çekici sonuçlarından birisi de Brundtland Komisyonu'nda olduğu gibi sürdürülebilir kalkınma kavramına yer verilmiş olmasıdır¹³³.

Rio Bildirgesi'nin birinci ilkesinde sürdürülebilir kalkınmanın merkezinde insanın bulunduğu belirtilmesi ve insanların doğayla uyumlu bir yaşam hakkına sahip olduğuna değinilmesi nedeniyle metin insan merkezli bir noktada yer almaktadır. Dolayısıyla, çevrenin diğer unsurları ihmal edilmiş bulunmaktadır¹³⁴. Bu bakımdan

guaranteeing the protection of fundamental human rights in environmentally challenging circumstances", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aberdeen Üniversitesi, s. 21-25.

¹³⁰ Antonopoulos, s. 23.

¹³¹ Viko, s. 132.

¹³² Dadak, s. 310.

¹³³ Kama, s. 21.

¹³⁴ Semiz, Çevre, s. 26.

konferans çevreye karşı duyarlılığın artırılması bakımından önemli olsa da beklentileri tam olarak karşılayamamıştır¹³⁵.

2002 yılında gerçekleşen ve Johannesburg Zirvesi olarak da anılan Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda da (Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi) insanlığın çevre ile ilgili yaşamış olduğu sorunlar insan merkezli bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Zirvede daha çok ekonomik konuların gündeme alınması ve çevre hakkından söz edilmemesi nedeniyle insan hakkı boyutu zayıf bir çalışma olmuştur¹³⁶.

Rio+20 de denilen Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı, 1992 tarihli Rio Konferansı'ndan yirmi yıl sonra yine Rio kentinde gerçekleştirilmiştir. Konferans sonucunda ortaya konan İstedığımız Gelecek metni insan merkezli olmuş ve ekonomik kalkınma temelli bir yaklaşım içinde bulunmuştur¹³⁷.

Aslına bakılırsa yukarıda bahsedilen konferansların hiçbirinde çevre ile ilgili açık ve bağlayıcı bir ifade yer almamaktadır. Uluslararası hukukta çevreye ilişkin en net ifade ise Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'de bulunmaktadır. Keza madde 24/2-c'de *“Taraflar Devletlerin temel sağlık hizmetleri çerçevesinde ve başka olanakların yanı sıra, kolayca bulunabilen tekniklerin kullanılması ve besleyici yiyecekler ve temiz içme suyu sağlanması yoluyla ve çevre kirlenmesinin tehlike ve zararlarını göz önüne alarak, hastalık ve yetersiz beslenmeye karşı mücadele edilmesi”* ve madde 24/2-e'de ise *“bütün toplum kesimlerinin özellikle ana-babalar ve çocukların, çocuk sağlığı ve beslenmesi, anne sütü ile beslenmenin yararları, toplum ve çevre sağlığı ve kazaların önlenmesi konusunda temel bilgileri elde etmeleri ve bu bilgileri kullanmalarına yardımcı olunması amacıyla uygun ve etkili her türlü önlemi alırlar.”* şeklindeki ifadeler ile çevre sorunlarına ilişkin olarak devletlere sorumluluk yüklenmiştir¹³⁸.

¹³⁵ Demirel, s. 22.

¹³⁶ Semiz, Çevre, s. 27-28.

¹³⁷ Semiz, Çevre, s. 29.

¹³⁸ “Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme”

<https://www.unicef.org/turkey/media/7941/file/%C3%87HDS%20ve%20%C4%B0htiyari%20Protoko>

Yukarıda değinilen tüm bu konferansların temel noktası, kısa vadede çevreyi görmezden gelmenin uzun vadede insanlık üzerinde kötü etkiler doğuracağı ve insan hakkı ihlallerine neden olacağıdır¹³⁹. Yine de uluslararası metinlerde çevreye yönelik yaklaşım çoğunlukla insan merkezli olmuştur. Bu sebeple daima insanın doğuştan gelen ve devredilemez haklara sahip olduğu düşüncesinden hareket edilmiştir¹⁴⁰.

Öte yandan sağlıklı, sıhhatli, dengeli ve yeterli bir çevre için evrensel bir hakkın tanınması ile birtakım engellerle karşı karşıya kalınmıştır. Devlet egemenliği kavramı, yasal olarak bağlayıcı araçların eksikliği ve uygulanabilirlik sorunları gibi etmenler, çevre hakkının evrensel olarak kabulünün önündeki engellerden bazılarıdır. İfade etmek gerekir ki; çevre hakkını bir insan hakkı olarak kabul eden ve yasal olarak bağlayıcı olan uluslararası bir belge henüz bulunmamaktadır. Yine de çevre hakkının uluslararası hukuki metinlerde yer almaya başlaması ile küresel bir çevre anayasacılığı hareketi tetiklenmiştir¹⁴¹.

Bu bakımdan insan haklarına dair hiçbir hukuki belgede çevre hakkı açıkça koruma altına alınmış olmasa da devletlerin, yaşam ve sağlık hakkı başta olmak üzere, çevre ile ilgili olan ve evrensel olarak tanınan hakları koruma altına almak adına sağlıklı bir çevrenin muhafaza edilmesi için gerekli hukuki adımları atmasının şart olduğu belirtilmektedir¹⁴².

Bu gelişmeler çevre hakkının hukuk alanında bir insan hakkı olarak yer bulmasını ifade etmektedir. Zira insanlığın en temel ortak menfaati olan hayatta kalma, tüm hukuk ve sosyal sistemlerin temelini oluşturmaktadır. Hayatta kalmak da en başta yaşanabilir bir çevreye sahip olmaktan geçmektedir¹⁴³.

[iler.%20Usul%20Kurallar%C4%B1%20ile%20C3%87ocuk%20Haklar%C4%B1%20Komitesi%20Genel%20Yorumlar%C4%B1.pdf](#), (23.05.2022).

¹³⁹ Pathak, Puneet, "Human Rights Approach To Environmental Protection", OIDA International Journal of Sustainable Development, 2014, 17-24, s. 18.

¹⁴⁰ Ghosh, s. 4.

¹⁴¹ Borrás, s. 115.

¹⁴² Borrás, s. 117.

¹⁴³ Shelton, s. 110.

B. Çevre Hakkının Anayasal Niteliği

İnsan merkezli bir bakış açısıyla yaklaşırsak Anayasa hukuku insanlara belirli haklar tanınması bakımından oldukça önemlidir. Çevre bağlamında ise bu hak demeti ile çevrenin zarar görmemesinin ve korunmasının da mümkün olacağı ileri sürülmektedir. Üstelik bu görüşün etkisiyle birçok anayasada doğanın korunması adına sağlıklı çevre hakkından söz edilmektedir¹⁴⁴. Böylece çevre hakkı anayasal bağlamda sağlıklı bir çevrede yaşamaya yönelik bir hak olarak içerik kazanmaktadır¹⁴⁵.

Bu doğrultuda çevre hakkı her geçen gün daha fazla anayasada temel bir hak olarak kabul edilmektedir¹⁴⁶. Örneğin 1998'in sonlarına doğru sadece 50 anayasada sağlıklı bir çevre hakkından söz edilmekte, 33 farklı anayasada çevreyi koruma veya geliştirme bir ödev olarak açıkça tanınmaktadır¹⁴⁷. Bugün ise BM'nin 193 üye devleti çevre hakkını anayasaları, kanunları, mahkeme kararları veya uluslararası bir anlaşmanın onaylanması yoluyla mevzuatlarına dâhil etmiştir. Günümüzde toplam 90 anayasa ve 55 yerel hükümet yasası (altı ABD, beş Kanada eyaleti ve giderek artan sayıda bölge hükümetleri de dâhil olmak üzere) sağlıklı bir çevre hakkını açıkça benimsemiştir¹⁴⁸. Çevre için açık bir anayasal düzenlemeye sahip olmayan en az 12 başka devlette ise yüksek mahkemeler veya anayasa mahkemeleri, böyle bir hakkın anayasada zımni olarak bulunduğu ve bu bakımdan yaşam hakkı, sağlık hakkı veya kişinin onuru ile bağlantılı olarak uygulanabilir olduğuna karar vermiştir¹⁴⁹.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki çevre hakkının anayasalarda düzenlenmesinin belirli yararları bulunmaktadır. İlk olarak çevre hakkının en üst yasal norm ile düzenlenmesi, çevreyi koruma konusunda toplumsal bilincin ve fikir birliğinin mevcut olduğunu gösterecektir. İkincisi çevresel haklar ile diğer insan hakları aynı seviyede

¹⁴⁴ Ghosh, s. 4.

¹⁴⁵ Ghosh, s. 4.

¹⁴⁶ Bulut, s. 32

¹⁴⁷ Borrás, s. 124.

¹⁴⁸ Borrás, s. 124.

¹⁴⁹ Borrás, s. 124-125.

düzenlenmiş olacağından meydana gelen menfaat çatışmaları eşit seviyede değerlendirilecek ve gerekirse çevreyi korumak adına kimi bireysel haklara kısıtlama getirilebilecektir. Üçüncü olarak anayasada getirilen hükümler yasama, yürütme ve yargı erklerini yönlendirici bir işleve sahip olduğundan, söz konusu erkler faaliyetlerini bu çerçevede gerçekleştirmek zorunda kalacaktır. Son olarak da çevre hakkına dair bir düzenleme insan haklarının ve demokrasinin gelişmesine katkıda bulunacaktır¹⁵⁰.

Çevre ile ilgilenen bilim insanlarının büyük bölümü de çevre hakkının anayasal bir hak olarak tanınması gerektiğini savunmaktadır¹⁵¹. Öncelikle anayasa ile koruma altına alınan bir hak olarak çevre hakkı, çevresel sorunların çözümü için daha fazla sivil katılımı teşvik etmektedir ve çevre korumasının önemi hakkında halkın dikkatini çekmektedir. Çevre hukukunda halkın katılımı oldukça önemlidir, çünkü çevresel bozulmanın olumsuz etkilerinden tüm vatandaşlar etkilenmektedir. Bu doğrultuda mevcut çevresel krizlerin çözümü ancak anayasal düzeyde koruma altına alınmış çevre hakları ve bu kapsamda oluşturulmuş güçlü çevre yasaları ile gerçekleştirilebilir¹⁵².

Bu bakımdan anayasal nitelik kazanmış çevre hakkının düzenleniş şekli de oldukça önemlidir. Nitekim temel hakların icrası bir yasama faaliyetine bağlı olmaksızın uygulanabilmelidir¹⁵³. Zira yasama organlarının zaman zaman ihtiyaç duyulan düzenlemeleri tam olarak hayata geçiremediği düşünüldüğünde, çevre hakkının kendiliğinden uygulanabilir olması özellikle önemlidir¹⁵⁴.

Yine de anayasa metinlerinde çevrenin korunmasına dair hükümler verilmesi nispeten yeni bir olgudur. Zira sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına yönelik bir düzenleme barındırmayan anayasalar hala mevcuttur. Ancak bu hakkın küresel ölçekte anayasallaşma süreci hızla devam etmektedir. Bu yeni çevresel anayasacılık hareketi anayasa hukuku, uluslararası hukuk, insan hakları hukuku ve çevre hukuku gibi birçok

¹⁵⁰ Yılmaz Turgut, s. 75.

¹⁵¹ Ghosh, s. 5.

¹⁵² Ghosh, s. 5.

¹⁵³ Ghosh, s. 8.

¹⁵⁴ Ghosh, s. 8.

farklı alana ilişkin boyutları bulunan hibrit bir alan oluşturmaktadır. Bu meyanda daha güçlü çevre yasalarının çıkmasına ve bu yasaların daha iyi uygulanmasına, hatta bu yönde halk katılımının artmasına da katkıda bulunmaktadır¹⁵⁵.

C. İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı

1. Çevre Hakkının Öznesi

İnsan haklarına ilişkin küresel, bölgesel ve ulusal düzeydeki belgeler çevreye her geçen gün daha fazla yer vermektedir¹⁵⁶. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki çevre hakkı bir insan hakkı olarak kabul edilse bile öznesinin, muhataplarının, kategorisinin ve konusunun diğer geleneksel insan haklarından farklı olması nedeniyle üzerinde birçok tartışma bulunmaktadır¹⁵⁷. Bu bakımdan çevre hakkının öznesi, kategorisi ve konusuna ilişkin olarak kavramsal çerçevesinin çizilmesi gerekmektedir.

Öyle ki bir hakkın öznesi, o hakkın gerçekleştirilmesini talep etme ve ihlali halinde ise ilgili mercilere başvurabilme yetkisine sahiptir. Çevre hakkı bakımından özne herkeştir¹⁵⁸. Burada herkes derken ne kastedildiği önemlidir. Zira çevre ile ilgili sorunlar uluslararası nitelik taşımakta ve küresel ölçekte etkileri bulunmaktadır. Bu bakımdan herkesin çevre hakkı olduğunu söylerken bir devletin yurttaşı başka bir devlette çevre hakkından yararlanabilecek midir veya çevre hakkından sadece gerçek kişiler mi yararlanabilecektir gibi sorulara da cevap vermek gerekmektedir.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki, çevre hakkından herkesin yararlanması derken sadece gerçek kişiler kastedilmemektedir. Burada tüzel kişilerin de çevre hakkının olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü çevre hakkının gerçekleşmesini engelleyecek, yani çevrenin bozulmasına neden olacak en belirgin aktörler bizatihi idarenin kendisi ve ekonomik olarak güçlü özel hukuk kişileridir. Bu aktörlere karşı bireylerin tek başına

¹⁵⁵ Borrás, s. 126.

¹⁵⁶ Shelton, s. 103.

¹⁵⁷ Oral Erkan, s. 4.

¹⁵⁸ Semiz, Çevre, s. 33.

mücadele etmesi oldukça zordur. Bu bakımdan tüzel kişilerin de çevre hakkı kapsamında olduğunu kabul etmek, çevrenin korunması açısından oldukça önemlidir¹⁵⁹.

Bu noktada tekrar hatırlatmak gerekir ki günümüzde çevre sorunları artık sınırları aşan bir boyuta ulaşmakta ve gitgide evrensel bir nitelik kazanmaktadır. Böyle bir uluslararası ortamda devletler çevrenin korunmasını ve çevre ile ilgili gerekli tedbirlerin alınmasını diğer devletlerden de talep edebilmektedir. Bu nedenle bireyler dışında devletler de çevre hakkının bir öznesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan çevre hakkı kapsamında devlet, hem yurttaşlarının çevre hakkını sağlamakla görevli bir aygıt hem de çevrenin korunması kapsamında diğer devletlere karşı talepte bulunabilen bir özne niteliğindedir¹⁶⁰.

Çevre hakkının yurttaşı olunmayan bir devlette talep edilebilirliği hususuna gelirse; çevrenin ulusları aşan bir boyutu bulunması nedeniyle böyle bir hakkın tanınması gerektiği kanaatindeyiz. Zira çevrenin kaderi yurttaş olsun ya da olmasın herkes için önemlidir. Öte yandan -yukarıda sürdürülebilir kalkınmanın tanımında¹⁶¹ da belirtildiği üzere- çevre hakkının tek öznesi şimdiki nesiller değildir. Gelecek nesillerin de çevre hakkının öznesi olduğunu söylemek ve onların da günümüz insanları kadar çevre hakkına sahip olduğunu dile getirmek gerekmektedir.

Her bireyin tatmin edici yaşam koşullarında, onurlu ve refah içinde bulunacağı bir çevrede yaşamaya hakkı vardır. Ancak bu bireylerin aynı zamanda hem mevcut hem de gelecekteki nesiller için çevreyi korumak ve iyileştirmek gibi bir ödevi de bulunmaktadır¹⁶². Öte yandan geleneksel haklardaki hak ve ödev ayrımı çevre hakkı yönünden farklılık göstermektedir. Hak sahibi olan kişinin ödevi diğerlerinin haklarına saygı göstermek ve haktan yararlanmalarını engelleyecek davranışlardan kaçınmaktır.

¹⁵⁹ Semiz, Çevre, s. 36.

¹⁶⁰ Semiz, Çevre, s. 41-42.

¹⁶¹ Bkz. Çevre Hakkının Uluslararası Hukuktaki Gelişim Süreci,

“Sürdürülebilir kalkınma: Gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğini riske atmadan bugünün ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma”.

¹⁶² Gentimir, Alina, “Environmental Protection As Fundamental Right Guaranteed To The European Level”, PESD, C.14, S.2, 2020, 121-130, s. 125.

Çevre hakkında ise çevrenin korunması hem bir hak hem de bir ödev olarak yer almaktadır. Bu bakımdan hak ve ödev birliktedir¹⁶³. Dolayısıyla çevre hakkı tanınırken yanında birtakım sorumluluklar da doğmaktadır.

2. Çevre Hakkının Sınıflandırılması

a. Tarihsel Gelişim Sürecine Göre

Günümüze kadarki süreçte çevreyi ve temel insan haklarını korumak için iki model öngörülmüştür: Bunlardan ilki çevresel sürdürülebilirliğin birinci ve ikinci kuşak insan hakları yoluyla sağlanması iken diğeri çevrenin korunmasının üçüncü kuşak haklar kapsamında tanınmasıdır¹⁶⁴. Bu noktada çevre hakkının daha iyi anlaşılması için insan haklarının kuşaklar boyunca ilerlediği izlediği gelişim süreci dikkate alınacaktır.

Burjuvazinin, kral ve aristokrasiye karşı vermiş olduğu mücadele sonucunda elde edilen ve bireylerin kişisel özgürlüğü ile siyasal haklarını içerisine alan haklar demeti birinci kuşak, klasik veya bireysel ve siyasal haklar olarak anılmaktadır¹⁶⁵. Birinci kuşak haklar yaşama hakkı, kişi güvenliği, özel hayatın gizliliği, mülkiyet hakkı, din ve vicdan özgürlüğü, konut dokunulmazlığı, seçme ve seçilme hakkı, ifade özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı gibi hakları ihtiva etmektedir¹⁶⁶. Bu haklar devletin veya diğer bireylerin hiçbir müdahalesi olmaksızın sahip olunan haklardır. Bu bakımdan öğretide negatif statülü haklar olarak da ifade edilmektedir¹⁶⁷.

¹⁶³ Yılmaz Turgut, s. 89.

¹⁶⁴ Quirico, Ottavio, "Integrating Human Rights and Environmental Duties: Prospective Implications of Article 37 of the EU Charter of Fundamental Rights," Boston University International Law Journal 39, No:1, 2021, 41-78, s. 41.

¹⁶⁵ Bulut, Nihat, Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar, XII. Levha Yayınları, , s. 28-29.

¹⁶⁶ Dadak, Kemal, "Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı", Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, 2015, 309-326, s. 311.

¹⁶⁷ Bulut, s. 29.

Ticaret devriminin burjuva sınıfını ortaya çıkarması gibi sanayi devrimi de işçi sınıfını doğurmuştur. Gerçekten de iş bulmak için köylerden kentlere başlayan göç sonucunda çalışma şartları kötüleşmiş, ücretler azalmaya başlamış ve işsizlik artmıştır. Bunun üzerine normalde ekonomik hayata karışmayan devletin müdahale zorunluluğu ortaya çıkmıştır¹⁶⁸. Böylelikle ikinci kuşak haklar adı verilen ve sosyal haklar başlığı altında da incelenen birtakım haklar tanınmaya başlamıştır. Bu yeni hak demeti devlete ödevler yüklemektedir. Çalışma hakkı, sendika kurma hakkı, konut hakkı, grev ve toplu sözleşme hakkı, eğitim hakkı, sağlık hakkı, sosyal güvenlik hakkı gibi haklar devletin mali olanakları içerisinde bireylere birtakım hizmetler sunmasını gerektirmektedir¹⁶⁹. Bu hakların gerçekleştirilmesi devletin hareketsiz kalmasına değil, bizzat edimde bulunmasına bağlıdır¹⁷⁰. Bu nedenle ikinci kuşak haklar ağırlıklı olarak pozitif statülü olma eğilimindedir¹⁷¹.

Dayanışma hakları da denilen üçüncü kuşak haklar ise devlet ve bireylerin ortak hareket etmeleri sonucunda gerçekleştirilecek haklardır. Sadece devletin bir edimde bulunması yeterli olmadığı gibi, sadece bireylerin talepte bulunması da kâfi değildir¹⁷². Zira bu kuşak haklar bağlamında meydana gelecek sorunlar bireyleri aşmakta, bu bakımdan tüm insanlık tarafından çözülmesi gerekmektedir. Kolektif boyutu ile ön plana çıkan bu haklara barış hakkı ve gelişme hakkı gibi haklar örnek olarak verilebilir¹⁷³.

Bu bağlamda çevre hakkı da bir dayanışma hakkı olarak dikkate alınmış ve birinci veya ikinci kuşak haklarla birlikte değerlendirilmek yerine üçüncü kuşak bir hak olarak hukukileşme sürecine girmiştir. Bu bakımdan kategorik olarak üçüncü kuşak hakların içerisinde olan çevre hakkı dayanışma haklarının özelliklerini taşımaktadır. Keza çevre hakkının gerçekleşebilmesi için herkesin dayanışma içerisinde olması ve bireylerin ortak çabada bulunması gereklidir. Nitekim herkesin sağlıklı, dengeli ve sıhhatli bir çevrede yaşama hakkı bulunmaktadır Son olarak

¹⁶⁸ Bulut, s. 30.

¹⁶⁹ Dadaş, s. 312.

¹⁷⁰ Bulut, s. 36.

¹⁷¹ Dadaş, s. 312.

¹⁷² Bulut, s. 32.

¹⁷³ Dadaş, s. 313-314.

belirtmek gerekir ki, çevre hakkı diğer insan hakları ile ilişkili olması bakımından bu hakların tam olarak gerçekleşmesine imkân veren bir haktır.

b. Devletin Yükümlülüğüne Göre

İnsan hakları artık klasikleşen bir benimseme ile negatif statü, pozitif statü ve aktif statü hakları olarak sınıflandırılmaktadır¹⁷⁴. Negatif statü hakları, devlet tarafından dokunulamayacak haklar olup, bu bakımdan devlete karışmama yükümlülüğü getirmektedir. Kişi dokunulmazlığı, özel hayatın gizliliği gibi haklar bu kategoridedir. Pozitif statü hakları ise gerçekleştirilmesi için devlete müdahil olması gereken haklardandır. Bu kategoriye göre kişiler devletin olumlu yönde davranmasını beklemektedir. Eğitim hakkı, sağlık hakkı gibi haklar bu kategoridedir. Bu noktada aktif statü hakları, vatandaşların siyasi yaşama katılabilmesi veya onu etkileyebilmesine yöneliktir. Seçme ve seçilme hakkı veya siyasi parti kurma hakkı gibi haklar bu kategoriye dâhildir¹⁷⁵.

Bu kategori içerisinde hâkim görüşe göre çevre hakkı hukuki niteliği itibarı ile pozitif statüdür. Çevre hakkının bu kategoride değerlendirilmesinin nedeni, tam olarak gerçekleşmesi için devletin birtakım edimlerde bulunmasının gerekliliği olarak ifade edilmektedir. Bu düşünceye göre devletin hareketsiz kalması durumunda çevre hakkı tam olarak sağlanamayacaktır¹⁷⁶.

Çevre hakkı genellikle pozitif statü hakkı olarak görülmekte ise de, negatif statülü olması gerektiğine inanan görüşler de bulunmaktadır. Buna göre refah içinde yaşama gibi sosyal haklardan farklı olarak, devletlerin vatandaşlarına mutlaka sağlıklı bir ortam sağlaması gerekmemektedir. Bunun yerine devletler çevreye zarar verecek davranışlarda bulunmaktan kaçınmalıdır¹⁷⁷ Bu kapsamda çevre hakkı, insanların teorik olarak sağlıklı bir çevreye sahip olmaları ve bunun için de devlete ihtiyaç duymamaları

¹⁷⁴ Bulut, s. 33.

¹⁷⁵ Bulut, s. 34-36.

¹⁷⁶ Semiz, Yasemin, "Anayasa Mahkemesi'nin Çevre Hakkı Perspektifi", Hacettepe HFD, 4(2), 2014, 9-46, s.11 (Anayasa)

¹⁷⁷ Ghosh, s. 7.

anlamında negatif statüdüdür¹⁷⁸. Çevre hakkının negatif statüde olması, yasama organının veya herhangi bir devlet kurumunun, çevresel kaliteden ödün verecek bir harekette bulunmasına mâni olmaktadır¹⁷⁹. Bununla beraber çevre hakkının negatif statülü olarak değerlendirilmesi hakkı sınırlayan veya ortadan kaldıran yasalar üretilmesini de engellemektedir¹⁸⁰.

Bu noktada belirtmek gerekir ki hem devletin müdahalesi olmadan da var olması hem de devletten çevreyi koruyacak ve geliştirecek olumlu adımların atılmasının beklenmesi nedeniyle çevre hakkı kapsamında negatif veya pozitif statü hak ayırımının net bir şekilde uygulanamayacağı görülmektedir¹⁸¹.

3. Çevre Hakkının Konusu

Çevre hakkının öznesinden ve kategorisinden sonra konusunun ne olduğuna değinmek yerinde olacaktır. Hakkın konusu genel olarak çevrenin korunması, geliştirilmesi ve gelecek nesillere aktarılmasıdır¹⁸². Bu bakımdan sağlıklı bir çevre hakkı koruma yükümlülüğüne paralel olarak düzenlenmektedir¹⁸³. Yukarıda öğretilen bulunan tanımlara yer verdikten sonra bizim çevre kavramı ile hem canlı hem de cansız varlıkları kastettiğimizi belirtmiştik. Diğer taraftan yaşam süresi gibi belirli bir zaman dilimi yerine gelecek nesilleri de kapsayan dönemi ele aldığımızı ifade etmiştik. Bu noktada çevre hakkının konusu ise hem doğal hem de -insanın tarafından oluşturulan-yapay ortamdır.

İfade etmek gerekir ki bazı görüşler, temel insan haklarının -özellikle de yaşam hakkının- bireyi çevresel zararlardan koruyabildiğini söylemekte, bu nedenle de çevre hakkının ayrıca tanınması için bir neden bulunmadığını iddia etmektedir¹⁸⁴. Ancak biz bu görüşe katılmıyoruz. Kanımızca -diğer klasik haklarla yoğun bir ilişkisi bulunsa da-

¹⁷⁸ Ghosh, s. 7.

¹⁷⁹ Ghosh, s. 8.

¹⁸⁰ Shelton, s. 107.

¹⁸¹ Oral Erkan, s. 8.

¹⁸² Dadak, s. 315.

¹⁸³ Gentimir, s. 125.

¹⁸⁴ Ghosh, s. 5.

öznesi ve konusu itibarı ile çevre hakkı diğer haklardan ayrılmaktadır. Zira çevre hakkı sadece şimdiki nesillerin sağlıklı bir çevrede yaşamasını öngörmemektedir. Bu doğrultuda gelecek nesillerin de sağlıklı, sıhhatli ve dengeli bir çevrede yaşaması hedeflenmektedir. Bu nedenle çevre hakkı için uluslararası bir dayanışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Çevre hakkı bu yapısı itibarıyla ayrıca düzenlenmesi gereken bir hak konumundadır.

D. Çevre Hakkına Diğer İnsan Hakları Bağlamında Bakış

1. Çevreyi Korumanın İnsan Haklarına Etkisi

Mevcut insan hakları ve çevre koruma arasındaki ilişki çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Bir görüş, çevre korumayı temel insan haklarının uygulanması için bir ön koşul veya olmazsa olmaz olarak görmektedir¹⁸⁵. Çevre koruma ve insan hakları, her ikisi de insanlığın esenliğini amaçladığı için, birbirleriyle ilişkilidir ve birbirine bağlıdır. Güvenli ve sağlıklı bir çevre, temel insan haklarından yararlanmanın ön koşuludur¹⁸⁶.

Bununla birlikte, bu görüşün kendine has riskleri bulunmaktadır, çünkü hükümetler yasalarla garanti altına alınmış hakları kısıtlamak için bu tarz ön koşulları bir bahane olarak ileri sürebilmektedir. Diğer taraftan bazı gelişmekte olan devletlerde ekonomik kalkınma, medeni ve siyasi haklardan yararlanmanın ön koşulu olarak sayılabilmektedir¹⁸⁷.

Bir başka yaklaşım, çevrenin korunmasını insan hakları standartlarını yerine getirme yolu olarak görmektedir. Burada amaç temel insan haklarının tam olarak yerine getirilmesidir, bu da ancak sağlıklı bir çevre ile gerçekleşecektir¹⁸⁸. Örnek

¹⁸⁵ Shelton, s. 113.

¹⁸⁶ Pathak, s. 17.

¹⁸⁷ Shelton, s. 113.

¹⁸⁸ Pathak, s. 18.

olarak, hayatını sağlıklı bir çevrede sürdürmeyen bir insanın yaşama hakkı da doğrudan tehlike altına girmektedir.

Başka bir bakış açısı da çevrenin korunmasını insan haklarının ön koşulu değil, daha çok bu hakların kullanılmasının ayrılmaz bir parçası olarak tanımlamaktadır. Örneğin çevresel zarar sonucunda temel hakları ihlal edilen bir birey, salt çevre ile ilgili nedenleri gerekçe göstererek uluslararası insan hakları mahkemelerine başvurabilmektedir¹⁸⁹.

İnsan hakları ve çevre bağlantısında bir diğer yaklaşım ise çevre ve insan hakları arasında herhangi bir resmi bağlantının varlığını reddetmektir. Bu yaklaşıma göre çevresel insan hakkına gerek yoktur¹⁹⁰.

Biz çevrenin korunmasının insan haklarından yararlanmanın ayrılmaz bir parçası olarak görmekteyiz. Zira günümüzde çevre sorunları insan haklarını doğrudan etkilemektedir. Farkında bile olmadan yaşama, sağlık, temiz suya erişim gibi hakları ihlal edilen insanlar bulunmaktadır. Bu bakımdan çevrenin korunmasının insan haklarından ayrılması ve çevre hakkının bir insan hakkı olarak kabul edilmemesi düşünülemez.

2. Çevrenin Hakkının Diğer İnsan Hakları ile İlişkisi

a. Çevre Hakkının Kullanılmasına Katkıda Bulunduğu Haklar

(1) Çevre Hakkı – Yaşama Hakkı

Sağlıklı ve temiz bir çevreye sahip olma hakkı, özellikle yaşama hakkı, sağlık hakkı, kişi özgürlüğü ve insana yakışır bir yaşam sürdürme hakkı gibi haklarla

¹⁸⁹ Shelton, s. 113.

¹⁹⁰ Pathak, s. 19.

doğrudan bağlantılıdır¹⁹¹. Bu nedenle çevresel bozulma doğrudan bu gibi hakları tehdit etmektedir¹⁹². Ayrıca çevre hakkı ile açlık, yoksulluk, korku, terör veya baskıdan uzak olma hakkı ve mutluluk hakkı arasında da sıkı bir bağlantı vardır¹⁹³.

İfade etmek gerekir ki uluslararası insan hakları hukuku kapsamında güvence altına alınan hakların çoğu, çevresel bir boyut içerecek şekilde tanımlanmaktadır¹⁹⁴. Bu haklardan yaşama hakkı ile çevre hakkı arasında kaçınılmaz bir ilişki bulunmaktadır. İnsanlığın hayatta kalması için çevrenin korunması elzemdir. Bu nedenle çevreyi yaşamın bir parçası olarak kabul etmek gerekmektedir. Bu kapsamda çevrenin korunması ile yaşama hakkı doğrudan bağlantılıdır¹⁹⁵. İster doğal ister suni olsun insanın çevresi, temel insan haklarının -özellikle de yaşama hakkının- gerçekleştirilmesinde esastır¹⁹⁶.

Öte yandan çevrenin korunması ve geliştirilmesi günümüzde -sağlık, gıda ve insan onuruna yakışır bir yaşam kalitesi de dâhil olmak üzere- yaşama hakkından yararlanmanın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmektedir¹⁹⁷. Bu bakımdan yaşama hakkı artık kamu ve özel tüzel kişilerin neden olduğu çevresel zarar, kirlilik ve iklim değişikliğine karşı koruma ihtiyacını da içerecek şekilde genişletilmiştir¹⁹⁸.

Öyle ki Danıştay, altın madeni işletilmesine izin verilmesine yönelik idari işlemi, siyanür kullanılmasının çevre açısından çok büyük risk oluşturması nedeniyle iptal etmiştir. Gerekçe olarak da çevreyi korumanın doğrudan insanın yaşama hakkı ile bağlantılı olduğu gösterilmiş ve devletin çevre sağlığını koruma, çevre kirlenmesini önleme, herkesin hayatını beden ve ruh sağlığı içerisinde sürdürmesini sağlama gibi

¹⁹¹ Antonescu, s. 6-7.

¹⁹² Shelton, s. 112.

¹⁹³ Antonescu, s. 7.

¹⁹⁴ Lewis, Bridget, "Environmental Rights Or A Right To The Environment? Exploring The Nexus Between Human Rights And Environmental Protection", *MqJICEL*, C.8(2), 2012, 36-47, s. 36.

¹⁹⁵ Ghosh, s. 5.

¹⁹⁶ Glazebrook, s. 293.

¹⁹⁷ Pathak, s. 19.

¹⁹⁸ Hulme, Karen, "Enhancing Environmental Protection during Occupation through Human Rights", *Goettingen Journal of International Law* 10, No. 1, 2020, 203-242, s. 217.

ödevlerine dikkat çekilmiştir¹⁹⁹. Aynı şekilde Danıştay 15. Dairesinin 19.02.2016 tarihli ve E. 2013/10229, K. 2016/1047 sayılı, Danıştay 12. Dairesinin 27.06.2013 tarihli ve E. 2009/5045, K. 2013/5796 sayılı ve Danıştay 15. Dairesinin 04.02.2016 tarihli ve E. 2015/7128, K. 2016/606 sayılı kararlarının gerekçelerinde yaşama hakkı ile çevre hakkı arasındaki ilişkiden bahsedilerek yaşama hakkının ancak sağlıklı bir çevre ile gerçekleşebileceği belirtilmiştir.

(2) Çevre Hakkı – Sağlık Hakkı

Yüksek sağlık ve yeterli yaşam standardına sahip olma hakları da, belirli bir derecede çevre hakkına bağlıdır. Bu bakımdan çevresel kalitenin bozulması bu hakların ihlali olarak yorumlanmaktadır²⁰⁰. Diğer yandan sağlık, güvenli ve sağlıklı çalışma koşulları, yeterli barınma ve beslenme gibi haklar uluslararası insan hakları belgelerinde tanınan temel insan haklarından ve bu hakkın gerçekleştirilmesi çevre hakkı ile doğru orantılıdır²⁰¹.

Burada sağlık hakkı ile çevre hakkının ilişkisini hukukumuz açısından değerlendirmekte fayda vardır. Öyle ki 1982 Anayasasında sağlık hakkı doğrudan çevre hakkı ile ilişkilendirilerek 56. maddede düzenlenmektedir. Maddeye göre, *“herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”*. Anayasanın bu hükmünde, sağlık ile çevre arasındaki bağlantıya vurgu yapılmaktadır²⁰².

Öte yandan yargı içtihadı incelendiğinde Danıştay, sanayi amaçlı serbest bölge kurulmasına yönelik bir kararnameyi, serbest bölgede enerji üretim faaliyeti için sınai tesislerinin işletmeye açılmasının ekolojik dengeyi olumsuz etkileyeceği gerekçesiyle iptal etmiştir. Kararda sadece bugünkü değil, gelecek kuşakların da sağlık düzeylerinin güvence altına alınması gerektiği belirtilmiştir²⁰³. Dolayısı karar ile çevresel bozulmanın sağlık hakkına da zarar vereceği öngörülmüştür. Benzer olarak evlerinin

¹⁹⁹ Danıştay 6. Dairesi, T. 13.05.1997, E. 1996/5477, K. 1997/2312.

²⁰⁰ Lewis, s. 36.

²⁰¹ Pathak, s. 18.

²⁰² Bulut, s. 211.

²⁰³ Danıştay 10. Dairesi, T. 28.04.1992, E. 1990/2278, K. 1992/1672.

yakınlarında kurulan baz istasyonunun inşaatının durdurulmasına yönelik talebi inceleyen Danıştay, inşaatın durdurulmasına karar vermiştir. Gerekçesinde kararın bilimsel verilere dayanılmadan alındığını ifade eden Danıştay çevre ile sağlık hakkını ilişkilendirerek bilimsel bir kesinlik olmadan çevrede yapılacak değişimin insan sağlığına zarar vereceğini belirtmiştir²⁰⁴. Aynı şekilde Danıştay 6. Dairesinin 14.10.2021 tarihli ve E. 2019/1181, K. 2021/11350 sayılı kararında çevre hakkının sağlık ile ilişkisinden bahsederek, ekonomik gerekçelerle çevre hakkından vazgeçilemeyeceğine ve çevrenin geliştirilerek vatandaşlara sağlıklı bir ortam sağlanması gerektiğine hükmetmiştir.

Sağlık hakkı ile çevre hakkı arasında sıkı bir ilişkisinin bulunduğundan söz edilmiş olsa da, bu iki hakkı tamamen aynı çerçevede değerlendirmek uygun değildir. Zira birbiri ile bağlantılı olsalar da farklı niteliklere haizdir. Nitekim sağlık hakkı nitelik itibarı ile bir sosyal hak niteliği ağır basmakta iken; çevre hakkı dayanışma hakları içerisinde yer almaktadır. Bu bakımdan bu iki hakkın, Anayasamızda tek bir madde yerine ayrı maddelerde ve niteliklerine uygun bir biçimde düzenlenmesi daha uygun olacaktır²⁰⁵.

(3) Çevre Hakkı – Temiz Suya Erişim Hakkı

Çevresel bozulmanın etkilediği haklardan birisi olan su hakkının yanında; kirli hava, gürültü kirliliği ve biyolojik çeşitliliğin kaybı yaşama hakkının ihlaline yol açmaktadır²⁰⁶. Bu bakımdan çevre hakkı doğrudan temiz suya erişim hakkının kullanılmasına katkı sağlamaktadır. Bu noktada çevre hakkı ile bağlantılı olan temiz suya erişim hakkı önceden sadece diğer insan haklarının yerine getirilmesi için bir ön koşul olarak kabul ediliyor olsa da artık başlı başına bir insan hakkı olarak değer görmeye başlamıştır²⁰⁷.

²⁰⁴ Danıştay 13. Dairesi, T. 09.09.2020, E. 2016/4056, K. 2020/2000.

²⁰⁵ Bulut, s. 211.

²⁰⁶ Pathak, s. 18.

²⁰⁷ Hildering, s. 90.

(4) Çevre Hakkı – Kalkınma Hakkı

Çevre hakkı ile ilişkilendirilecek bir başka hak da gelişme ve kalkınma hakkıdır. Gelişme ve kalkınma dendiğinde öncelikle akla ekonomi ve refah gelmektedir. Oysa ekonomik gelişme aldaticı bir kavramdır ve topyekûn kalkınmanın sadece bir bileşenidir. Nitekim kalkınma hakkının gerçekleşip gerçekleşmediği sadece ekonomik göstergelerle saptanamaz. Bu bakımdan sadece ekonomik gelişmeye bakarak, kalkınma hakkı değerlendirilemez. Bu nedenle çevre ve sağlık alanlarında ilerleme yaşanmamışsa bu hakkın tam olarak gerçekleştiği söylenemez²⁰⁸.

Tam bu noktada ekonomik olarak kalkınmış devletlerin çevreye daha az saygı duyduğunu ve hatta zarar verdiğini söylemek gerekmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere, sanayileşme ve ham madde ihtiyacı nedeniyle çevre büyük zarar görmektedir. Bu sebeple gelişmiş ülkelerin izlediği politikalar gelişmemiş ülkelere nazaran çevreye daha fazla zarar vermektedir. Bununla beraber bu ülkeler çevresel bozulmanın esas müsebbibiyken çevre hakkına saygı gösterilmesi gerektiğini de en fazla iddia eden ülkeler olmaktadır.

b. Çevre Hakkının Sınırladığı Haklar

(1) Çevre Hakkı – Mülkiyet Hakkı

Bazen çevrenin korunması ile diğer insan hakları arasında ihtilaf ortaya çıkabilmektedir. Bu çatışmalardan en göze çarpanı çevre-mülkiyet hakkı arasındadır. Zira insan haklarına müdahaleyi hukuka uygun hale getiren koşullar içerisinde yer alan çevrenin korunması en çok mülkiyet hakkına getirilen sınırlamalarda öne çıkmaktadır²⁰⁹.

²⁰⁸ Semiz, Çevre, s. 17.

²⁰⁹ Duymaz, s. 125.

Çevre hakkının bir insan hakkı olarak kabulü ile çevrenin korunması diğer insan haklarıyla eşit bir düzeye yerleşmektedir. Bu bakımdan çevre ve mülkiyet hakları arasında bir çatışma bulunsa da²¹⁰ çevre hakkı -çevrenin korunması bakımından- mülkiyet hakkı karşısından dengeleyici bir işlev görmektedir²¹¹. Bu dengeleme bireylerin sağlıklı ve dengeli çevreden yararlanma haklarının yanında çevreyi koruma ve geliştirme yükümlülüğünü de içermektedir²¹². Böylelikle kişiler mülkiyet hakkını dilediğince kullanamamakta, çevre ile ilgili kısıtlara uymaktadır.

Hukukumuz açısından da çevrenin korunması maksadıyla mülkiyet hakkının sınırlanabileceği görülmektedir. 1982 Anayasasında mülkiyet hakkı 35. maddede *“Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir. Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabilir. Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.”* denilmektedir. Bu noktada ifade etmek gerekir ki çevrenin korunmasında kamu yararı olduğuna şüphe yoktur. Bu kapsamda mülkiyet hakkının çevreye zarar verecek şekilde kullanılmayacağı ve çevre hakkı kapsamında sınırlandırılabilmesi kabul edilmektedir²¹³.

Nitekim 169. maddede belirtilen *“Devlet ormanlarının mülkiyeti devrolunamaz. Devlet ormanları kanuna göre, Devletçe yönetilir ve işletilir. Bu ormanlar zamanaşımı ile mülk edinilemez ve kamu yararı dışında irtifak hakkına konu olamaz.”* hükmü ile ormanlar mülkiyet hakkı edinme kapsamının dışında tutulmaktadır. Ayrıca 63. maddede yer alan *“Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alır. Bu varlıklar ve değerlerden özel mülkiyet konusu olanlara getirilecek sınırlamalar ve bu nedenle hak sahiplerine yapılacak yardımlar ve tanınacak muafiyetler kanunla düzenlenir.”* şeklindeki ifade ile tabiat varlıklarının korunması maksadıyla özel mülkiyete kısıtlama getirilebileceği öngörülmektedir²¹⁴.

²¹⁰ Dadak, s. 315.

²¹¹ Shelton, s. 111.

²¹² Gürseler, İ. Güneş, “İnsan Hakları, Çevre, Anayasa”, TBB Dergisi, Sayı 75, 2008, 199-208, s. 201.

²¹³ Gürseler, s. 203.

²¹⁴ Gürseler, s. 203.

(2) Çevre Hakkı – Kıyılardan Yararlanma Hakkı

Özellikle Anayasamızda kamu yararı gözetilerek kısıtlanabileceği belirtilen haklar çevre hakkı karşısında sınırlandırılmaktadır. Örneğin 1982 Anayasasının 43. maddesine göre kıyılardan yararlanma söz konusu olduğunda kamu yararının gözetileceği belirtilmektedir²¹⁵. Söz konusu madde “*Kıyılar, Devletin hüküm ve tasarrufu altındadır. Deniz, göl ve akarsu kıyılarıyla, deniz ve göllerin kıyılarını çevreleyen sahil şeritlerinden yararlanmada öncelikle kamu yararı gözetilir.*” şeklindedir. Bu bakımdan kişilerin sahil şeritlerinden yararlanma hakkı çevresel nedenlerle kısıtlanabilmektedir.

Günümüzde çevre hakkının sınırladığı hakların sayısını sürekli artırmaktadır. Serbest piyasaya devletten fazla çevrenin müdahalesi söz konusudur. Öyle ki kişiler mülkiyet de dâhil olmak üzere haklarını kullanılırken çevreye zarar veremez. Bu bakımdan insan haklarına yönelik birçok önemli sınırlama çevreden kaynaklanmaktadır²¹⁶. Bu bağlamda çevre hakkı bazen diğer hakların kullanılmasına katkıda bulunarak bu haklarla birlikte nitelendirilmekte, bazen de diğer hakları sınırlandırarak aşırı kullanımını engellemektedir²¹⁷.

3. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Kararlarında Çevre ve İnsan Hakları

a. AİHM Kararları Işığında Çevre ve İnsan Hakları

Doğrudan çevreye ilişkin bir düzenleme içermeyen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nde (AİHS) garanti edilen haklar bakımından çevre bir sınırlama nedeni

²¹⁵ Kama, s. 23.

²¹⁶ Gürseler, s. 201.

²¹⁷ Demirel, s. 19.

olarak sayılmamıştır²¹⁸. Bununla beraber çevre hakkının AİHS kapsamında korunmadığı da söylenemez²¹⁹.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nda çevre sorunları, mülkiyet hakkının veya mahremiyet ve konut haklarının ihlal edildiğini iddia eden başvurular ile gündeme gelmiştir. Bu meyanda başvurucular çevresel bozulmanın sözleşme kapsamında korunan hakların ihlaline yol açtığını iddia etmiştir. Bu başvurulardan birinde Komisyon, Londra yakınlarındaki Gatwick Havalimanı'ndaki aşırı gürültü kirliliğinin çevrede yaşayanlar için strese sebep olduğuna, bu bakımdan mahremiyet hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir²²⁰. Ancak burada çalışma açısından önemli olan nokta komisyonunun söz konusu kararında -AİHS'de doğrudan bir düzenleme bulunmadığından- çevrenin korunmasına değil, mahremiyet hakkına dayanmasıdır.

Bu doğrultuda özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı, AİHM'in çevre kirliliğiyle ilişkilendirdiği insan haklarından biri haline gelmiştir. Örneğin bu minvaldeki başka bir olayda başvurucu Lopez Ostra, evinin yakınında atık yönetimi kurallarını ihlal eden bir işletmenin faaliyetlerine -kendisinin ve ailesinin özel hayata saygı hakkını ihlal ettiği belirterek- ilişkin olarak başvuruda bulunmuştur. Lopez Ostra davasında AİHM, "*Devlet, kasabanın ekonomik refahının (bir atık arıtma tesisine sahip olmanın) menfaati ile başvuranın konutuna ve özel ve aile hayatına saygı hakkından etkin bir şekilde yararlanması arasında adil bir denge kurmayı başaramamıştır.*" şeklindeki hükmü ile AİHS madde 8'in ihlal edildiğini kabul etmiştir²²¹. Dolayısı ile çevrenin kirlenmesini doğrudan özel ve aile hayatına saygı ile ilişkilendirilmiştir.

²¹⁸ Shelton, s. 114.

²¹⁹ Duymaz, Erkan, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevrenin Korunmasına Katkısı", İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No:47, 2012, 121-160, s. 122.

²²⁰ Shelton, s. 115.

²²¹ AİHM, Lopez Ostra/İspanya, 09.12.1994, Başvuru No. 16798/90, Prg. 58. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%2216798/90%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57905%22%5D%7D>, (21.05.2022)

Guerra ve diğeri v. İtalya davasında da benzer şekilde çevre, özel ve aile hayatına saygı hakkı kapsamında değerlendirilmiştir. Başvurucular, özel ve aile hayatlarını tehdit eden tehlikeler hakkında kendilerini bilgilendirmeyen devletin bu ihmaline karşı şikâyette bulunmuştur. Şikâyette, yerel nüfusa risk faktörü ve yerleşim alanına yakın bir civarda bulunan kimya fabrikasında bir kaza olması durumunda nasıl hareket edilmesi gerektiği hakkında bilgi verilmemesi nedeniyle AİHS madde 10'un ihlal edildiği iddia edilmiştir. AİHM ise 10. maddesinin değil başvuru sonucu 8. maddenin ihlal edildiğini ifade etmiştir. Nitekim "*Mahkeme, şiddetli çevre kirliliğinin bireylerin refahını etkileyebileceğini ve özel ve aile hayatlarını olumsuz etkileyecek şekilde evlerinden keyif almalarını engelleyebileceğini yineler.*" şeklindeki ifade ile başvuru AİHS madde 8 kapsamında değerlendirilmiştir²²².

Leon ve Agnieszka Kania v. Polonya davasında ise başvurucu, evlerinin yanında devam eden kooperatif hakkında idari işlemlerin uzun sürdüğü, ayrıca gürültü ve kirliliğin sağlık problemlerine neden olduğu gerekçesiyle AİHS ile korunan hakların ihlal edildiğini öne sürmüştür. AİHM, idari işlemlerin olması gerekenden daha uzun sürdüğüne karar vermesinin yanında -AİHS'de çevre hakkı açıkça belirtilmemesine rağmen- bireyleri etkileyen kirlenme ve gürültü durumlarında insan hakları ve çevre arasında bir ilişki bulunduğunu da ifade etmiştir²²³.

Çevre hakkının AİHS madde 8 ile ilişkilendirildiği davalara bir diğer örnek de *Taşkın ve diğeri v. Türkiye*'dir. Bergama'da altın arama izni alan şirkete yönelik olarak ağaç kesimi, patlayıcı ve sodyum siyanür kullanımı, atıkların yer altı su kaynaklarına sızması ile ilgili yapılan başvuru sonucunda AİHM -Lopez Ostra

²²² AİHM, *Guerra ve Diğeri/İtalya*, 19.02.1998, Başvuru No. 14967/89, Prg. 60. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Guerra%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-58135%22%5D%7D>, (21.05.2022)

²²³ AİHM, *Leon ve Agnieszka Kania/Polonya*, 21.07.2009, Başvuru No. 12605/03, Prg. 98,99. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%2212605/03%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-93650%22%5D%7D>, (23.05.2022)

davasını örnek göstererek- davalı Devletin, başvuruların özel ve aile hayatlarına saygı hakkını güvence altına alma yönündeki yükümlülüğünü ihlal ettiğini saptamıştır²²⁴.

Çevre hakkı bağlamında AİHM'in en dikkat çekici kararlarından birisi de *Öneryıldız v. Türkiye*'dir. 22 Ocak 1960 tarihinde kullanımı 99 yıllığına İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne devredilen ve Ümraniye çöplüğü olarak da bilenen arazi, başlangıçta yerleşim yerlerine uzak bir bölgede iken daha sonra -gecekonduların söz konusu bölgeye doğru kayması neticesinde- iskân alanlarına oldukça yakın bir konumda yer almıştır. 1991 yılı bilirkişi raporunda herhangi bir atık toplama sahasında metan, karbondioksit ve hidrojen sülfür gibi gazların olacağı, bu maddelerin toplanması ve gözetim altında yakılması gerektiği, metan gazının hava ile belli bir oranda karıştırılması durumunda patlayabileceği belirtilmiş, fakat Ümraniye çöplüğünde bunu önlemeye dair herhangi bir önlem alınmadığı belirtilmiştir. En sonunda korkulan olmuş, 28 Nisan 1993 saat 11.00 sularında bölgede bir metan patlaması meydana gelmiş ve otuz dokuz kişi hayatını kaybetmiştir. Mahkeme somut olayda, çevre ile ilgili gerekli tedbirleri almadığı, patlama riskine dair bilgilendirme yapmadığı ve orda yaşayanları güvenli bir yere nakletmediği için devleti sorumlu tutmuştur. Burada sağlıklı ve temiz bir çevre hakkı doğrudan AİHS madde 2 (yaşam hakkı) ile ilişkilendirilmiştir²²⁵.

Bu uluslararası davalar, mevcut insan hakları standartlarının -sınırlı da olsa- çevrenin korunmasını sağlayabileceğini göstermektedir. Özellikle uluslararası mahkemeler, çevreye verilen zararın mahremiyet, yaşama ve mülkiyet hakkını ihlal edebileceğini kabul etmektedir²²⁶. Nitekim AİHM, AİHS'nin doğrudan çevre hakkını açıkça tanımadığını belirtmiş olsa da kişilerin gürültü veya başka bir çeşit kirliliğe maruz kalması durumunda sözleşmenin 8. maddesi olan özel ve aile hayatına saygı hakkı kapsamında bir değerlendirme yapmıştır. Yine de doğrudan çevre hakkı

²²⁴ AİHM, Taşkın ve Diğerleri/Türkiye, 10.11.2004, Başvuru No. 46117/99, Prg. 113 <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22taskin%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-67401%22%5D%7D>, (24.05.2022)

²²⁵ AİHM, Öneryıldız/Türkiye, 30.11.2004, Başvuru No. 48939/99, Prg. 10, 13, 175 <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-67614%22%5D%7D> (31.07.2022)

²²⁶ Shelton, s. 116.

kavramına başvurmaktan çekinen AIHM, insanın çevresel hakları veya çevresel insan hakları gibi ifadeler ile çevrenin korunmasının diğer insan hakları ile beraber yürüyeceğini belirtmiştir²²⁷.

b. İnsan Hakları Koruma Sistemi Kapsamında Çevre Hakkının Yetersizliği

Çevresel faktörlerin temel insan haklarından yararlanma yeteneğimiz üzerindeki etkisi iyi bilinmektedir²²⁸. Modern uluslararası hukuk rejiminde insan hakları ve çevrenin korunması iki temel endişe noktası olmuştur²²⁹. 21. yüzyılın başından itibaren uluslararası toplum genel olarak çevrenin korunması ile ilgilendiğinden çevre ile ilgili konular ulusları aşar bir hale gelmiştir²³⁰.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki çevreyi korumanın nihai amacı hâlihazırda insan merkezlidir. Bununla beraber insan evrenin ayrılabılır bir üyesi değildir. Aksine diğer canlılarla eşdeğer bir varlıktır. Öte yandan mevcut konumuyla doğanın tüm unsurlarını koruma ve geliştirme ödevi bulunmaktadır. Bu sebeple insan merkezli yaklaşım ile sadece çevreden sınırsız olarak faydalanmak anlaşılmalıdır²³¹.

Unutulmamalıdır ki çevre hakkı, diğer insan haklarının tekrarı değildir. İnsan hakları ile ilintili olan çevre hakkı, diğer hakların daha iyi şartlarda yerine getirilmesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan klasik insan hakları ile çevre hakkı arasında zaman zaman çatışma olsa da çevreyi bir insan hakkı haline getirmenin çevreyi korunmaya katkı sağlayacağı öngörülmektedir²³².

Çevre hakkı ile ilgili bir diğer görüş de insan hakları sözleşmelerinde bulunan hakların çevresel boyutlarıyla ilgilenmektedir. Böylece sözleşmelere yeni haklar

²²⁷ Duymaz, s. 124-125.

²²⁸ Lewis, s. 36

²²⁹ Pathak, s. 19.

²³⁰ Antonescu, s. 6.

²³¹ Shelton, s. 110.

²³² Pathak, s. 19.

eklemekten ziyade mevcut hakları çevre ile uyumlu hale getirmektedir. Bu görüşe göre çevre, insan haklarının korunması sistemine kolaylıkla dâhil edilebilir²³³.

Buradaki asıl mesele ise çevre hakkının pozitif hukuk metinlerinde kendisine daha çok yer bulmasına karşın çevrenin korunması bakımından beklenen etkiyi yaratamamasıdır. Kanımızca çevre hakkının istenilen etkiyi yaratamamasının nedeni hakkın tanımından değil, uygulanmasının ekonomik kaygıların gerisinde kalmasından kaynaklanmaktadır.

Bu noktada çevrenin korunmasında yeterli etkiyi yaratabilecek yeni bir kavram olarak çevrenin hakkı yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Çevre hakkının Stockholm Konferansı ile yasal olarak tanınmaya başladığı 1972 yılında Christopher D. Stone tarafından tohumları atılan bu kavram hukuk alanında kendisine yer bulmaya başlamış ve hukukileşme sürecine girmiştir.

²³³ Pathak, s. 19.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇEVRE HAKKINDAN ÇEVRENİN HAKKINA

I. ÇEVRENİN KORUNMASI VE ÇEVRENİN HAKKININ HUKUKİLEŞMESİ

A. Teorik Gelişmeler

Çevrenin haklarının tanınması ve korunması, çevre hukuku alanında yeni bir yaklaşımı temsil etmektedir. Geleneksel olarak, hukuk sistemleri doğayı mülk olarak tanımlamaktadır. Bu yönüyle kanunlar; bireylerin, şirketlerin ve diğer tüzel kişiliklerin mülkiyet haklarını garanti altına almak için oluşturulmaktadır. Bunun sonucu olarak da çevre kanunları ve düzenlemeleri, önleyici yaklaşımlarına rağmen, çevreye verilen zararı engellemek yerine meşrulaştırmaktadır²³⁴.

Uluslararası hukukta devletlerden -insan hakları yükümlülüklerinin yerine getirilmesi amacıyla- çevreye saygı göstermesi ve çevrenin korunmasına yönelik önlemler alması beklenmektedir. Ancak çevre hakkı fikrine dayanan mevcut anayasal çevre koruma yaklaşımı çevrenin bozulmasına neden olmakta ve aynı zamanda yaşam, sağlık, gıda, su ve barınma gibi temel insan haklarının gerçekleşmesini engellemektedir²³⁵.

Nitekim insan ve çevre arasındaki ilişki bugüne kadar ağırlıklı olarak insan merkezli yaklaşım çerçevesinde değerlendirilmiştir²³⁶. Bu yaklaşım çevrenin korunmasını, geliştirilmesini ve doğal kaynakların kullanılmasını insan sağlığı ve

²³⁴ Borrás, s.114

²³⁵ Borrás, s.127

²³⁶ Senko Plicanic, "Foundations of Ecocentric Law", Russian Law Journal 9, No.4, 2021, 72-98, s. 76.

konforu ile ilişkilendirmektedir²³⁷. Bu kapsamda çoğu yasal sistem çevrenin bozulmasını yalnızca insan refahı ile bağlantılı olarak dikkate almaktadır²³⁸.

Konuya ilişkin olarak bazı yazarlar ise çevre sorunlarının insan hakları kategorisine ait olduğunu öne sürmektedir. Bu görüşe göre çevreyi korumanın asıl amacı insanın yaşam kalitesini arttırmaktır²³⁹. Ancak karşıt görüşte olanlar insanların tüm türler arasında hiyerarşik olarak en tepede yer almadığını, hatta ekosistemin sıradan unsurları olduğunu savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre insan hakları doğayı - önceki görüşün aksine bir bütün olarak- korumayı hedeflemelidir. Bu noktada mevcut kanunları ve politikayı en iyi yansıtıyor gibi görünen üçüncü görüş, insan haklarını ve çevrenin korunmasını birbirinden farklı, fakat büyük ölçüde örtüşen değerler olarak görmektedir²⁴⁰.

Aslına bakılırsa insan menfaati ile çevrenin içsel değeri arasında herhangi bir çelişki bulunmamaktadır, çünkü insanın çıkarını çevrenin korunmasından ayırmak esasen imkânsızdır²⁴¹. Nitekim çoğu insan haklarından yararlanmanın merkezinde olan gelişme, gıda, su, sağlık ve hatta yaşama gibi hakların gerçekleşebilmesi için gerekli temeli sağlaması bakımından her insanın sağlıklı bir çevreye ihtiyaç vardır²⁴². İnsanın sağlıklı, sıhhatli ve dengeli bir çevrede yaşaması ise ancak çevrenin korunması ile gerçekleştirilebilir. Zira çevrenin korunması doğrudan insanın menfaatine hizmet etmektedir. Bu sebeple en katı insan merkezli yaklaşımda bile çevrenin korunması göz ardı edemez.

Bununla birlikte, çevrenin korunması her zaman insan hakları ile örtüşmeyebilir. Keza insan hakları hukukunun temel kaygısı, belirli bir toplumdaki mevcut bireyleri korumaktır. Çevre hukukunun amacı ise hem bugünün hem de geleceğin ihtiyaçlarını

²³⁷ Plicanic, s.78

²³⁸ Borras, s.115

²³⁹ Shelton, s. 104.

²⁴⁰ Shelton, s. 105.

²⁴¹ Shelton, s. 109.

²⁴² Hulme, s. 216.

dengeleyerek küresel yaşamı sürdürmektir. Bu nedenle, bazen doğanın korunması, bireysel hakların korunmasından daha önemli bir noktaya gelmektedir²⁴³.

İnsanlar yasal olarak çoğu hayvanı ve diğer insan dışı türleri korumak zorunda değildir. Bununla birlikte kendi türü dışındaki varlıklara zarar vermeme konusunda ahlaki yükümlülükleri vardır. Bu yükümlülüğe rağmen insan hakları yaklaşımının büyük ölçüde insan merkezli olması nedeniyle çevrenin korunması konusunda yetersiz kalmaktadır²⁴⁴. Hatta insan merkezli yaklaşım çevresel bozulmaya neden olan hususların devam etmesine katkıda da bulunmaktadır. Zira bu yaklaşıma göre çevre - insan refahı için gerekli olduğu ölçüde- korunmaktadır. Böyle bir çevre hakkı, doğanın tüm diğer ihtiyaçlarını, çıkarlarını ve değerlerini insana tabi kılmaktadır²⁴⁵.

Öncelikle belirtmek gerekir ki sağlıklı bir çevreye sahip olma hakkı yoluyla çevrenin korunması yaklaşımı, doğal kaynakların muhafazası hususunda da eksik kalmaktadır. Üstelik çevrenin korunması hususu gerçekten bireysel hakları aşan çok boyutlu ve daha kapsamlı bir meseledir. Bu yönüyle çevrenin hakkı, çevre hakkı vasıtasıyla gerekli korumanın sağlanamaması sonucunda ortaya çıkmıştır. Zira bu yeni yaklaşım -önceki teorilerin aksine- tüm ekosistemi hatta yaşamın tamamını bütüncül bir şekilde ele almaktadır²⁴⁶.

Bu bakımdan zaman içerisinde çevrenin korunmasına yönelik yasal çalışmalar, insan çıkarlarını değil, doğanın gelecek nesiller için muhafaza edilmesini ve içsel değerinin korunmasını temel almaya başlamıştır. Bu yaklaşım çevreye karşı daha büyük bir duyarlılık gelişmesini sağlamıştır. Bu sayede ayrıca doğal yaşamın merkezi olan Dünya'nın nasıl korunacağına dair kapsamlı bir çalışmaya katkıda bulunmuştur²⁴⁷.

²⁴³ Shelton, s. 111.

²⁴⁴ Ghosh, s. 10.

²⁴⁵ Borras, s. 128.

²⁴⁶ Borras, s. 114.

²⁴⁷ Gordon, s. 73.

Bu doğrultuda çevre hakkı ile insanların doğal hakları adına çevrenin korunması sağlanırken çevrenin hakkı yaklaşımı ile insan dışı canlı ve cansız varlıkların da hakları tanınmış, böylece söz konusu koruma daha da ileri boyuta taşınmıştır²⁴⁸. Bu, doğanın mülk olarak kabul edildiği ve bu yönüyle de iklim değişikliği, doğal alanların yok olması, ağaçların gelişigüzel kesilmesi, çölleşme ve çevreye zarar verme gibi sonuçlara neden olan önceki yaklaşımlardan vazgeçilmesini sağlayan radikal bir gelişmedir²⁴⁹.

Bu minvalde uluslararası çevre hukuku küresel çapta yasalaşma evresine doğru ilerlemektedir. Böylece artık çevrenin insan tarafından özgürce, sınırsızca ve koşulsuz olarak müdahale edilebilen bir nesne olmaktan çıkarılması hedeflenmektedir²⁵⁰. Hatta çevre bu doğrultuda insan ile aynı haklara sahip bir kişilik olarak görülmeye başlanmıştır. Çünkü çevrenin korunmasına ilişkin mevcut hukuki düzenlemeler kirlilik, doğal tahribat ve çevresel zararı engelleyememiştir. Bu bakımdan çevre hakkının bir insan hakkı olarak tanınmasının çevrenin korunması için yeterli olmayacağı görülmüştür²⁵¹. Bununla ilgili olarak çevresel bir insan hakkının varlığından ziyade; insanlığın biyosferin ayrılmaz bir parçası olduğunu, doğaya karşı yükümlülüklerinin bulunduğunu ve doğanın içsel bir değer taşıdığını gösterecek bir normun geliştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur²⁵². İşte bu norm çevrenin hakkıdır.

Çevrenin hakkının normatifleşmesi gerektiğini savunan bu görüşe göre çevre başlı başına saygı duyulması gereken ve salt kendine ait hakları olan bir varlıktır²⁵³. Çevrenin hakkı, daha önce de belirtildiği gibi, öznelere hayvanlar ve ekosistemdeki diğer varlıklar olan çevre merkezli bir etiğe dayanmaktadır²⁵⁴. Bu minvalde flora,

²⁴⁸ Lofts, s. 38.

²⁴⁹ Borrás, s. 114.

²⁵⁰ Antonescu, s. 8.

²⁵¹ Borrás, s. 129.

²⁵² Borrás, s. 129.

²⁵³ Omofeya, s. 80.

²⁵⁴ Ghosh, s. 9.

fauna ve diğ er insan dış ı unsurların da tıpk ı insanlar gibi korunma hakk ına sahip oldu ğ u savunulmaktadır²⁵⁵.

Ç evrenin hakk ının tanınması, tüm yaş amın ve ekosistemlerin bütünleş ik bir görünümünü temsil etmektedir. Bu perspektifle do ğ a, korumanın nesnesi de ğ il, hukukun yasal öznesi haline gelmektedir. Böylece var olma, devam etme, yaş am döngülerini sürdürme ve yeniden oluş turma hakk ına sahip bir varlık olarak öne  ıkılmaktadır²⁵⁶.

B. Ç evrenin Hakk ının Hukukileş me Süreci

Ç evrenin hakk ını konu alan alış maların neredeyse tamam ı, bu kavramdan 1972 yılında ilk defa bahseden Christopher D. Stone ve onun *Should Trees Have Standing--Toward Legal Rights for Natural Objects* (A ğ a ların Duruş mas ı Olmalı M ı – Do ğ al Nesnelere İ in Yasal Haklara Do ğ ru) adlı eserine at ıf yapmaktadır. Christopher D. Stone ise  evrenin hakk ı konusuna ř u ifade ile baş lamaktadır: “*Dş nlmeyen*”²⁵⁷

Bu kavrama ilham veren olay olduk a dikkat çekicidir. 1875 yılında R. Lavinia Goodell isimli kadın, baroya kabul için Wisconsin Yüksek Mahkemesi’ne dilekçe vermiş tir. Goodell iyi bir ahlaki karaktere, yeterli hukuki bilgi ve birikime sahip olmasına ra ğ men bu baş vurusu Mahkeme tarafından kabul görmemiş tir²⁵⁸.

Olumsuz ř ohreti kendisinden çok daha uzun süre yaş anan olan Baş yarg ıı Ryan önüne gelen bu dosyada *dş nlmeyen* olarak tabir edilen durumla karş ı karş ıya gelmiş tir: *Bir kadın avukat*. Neredeyse yüz yıl sonra  evrenin hakk ını dile getiren

²⁵⁵ Ghosh, s. 8.

²⁵⁶ Borrás, s. 129.

²⁵⁷ Christopher D. Stone, “Should Trees Have Standing--Toward Legal Rights for Natural Objects”, *Southern California Law Review* 45, No:2, 450-501, s. 450.

²⁵⁸ Allison Katherine Athens, “An Indivisible and Living Whole: Do We Value Nature Enough to Grant It Personhood”, *Ecology Law Quarterly* 45, No:2, 2018, 187-226, s. 188.

“In re the Motion to admit Goodell to the Bar of this Court, 39 Wis. 232 (1875)” (Goodell'in Bu Mahkemenin Barosuna Kabulüne İ liş kin Davada)

<https://cite.case.law/wis/39/232/> (21.06.2022)

Profesör Christopher Stone da hukuk alanında şimdilik mümkün değilmiş gibi görünen bir durumun ileride olabileceğini ifade etmek için Lavinia Goodell vakasını kullanmıştır²⁵⁹. Bu doğrultuda Stone, bir kadının baroya kabul edilmemesini o dönem için "*düşünülmeyen*" olarak tanımlamaktadır²⁶⁰.

Stone bu durumu "*Tarihte ne zaman yeni bir varlığa hak vermek için bir hareket olsa, teklifin kulağa tuhaf, korkutucu veya gülünç gelmesi kaçınılmazdır*" diyerek açıklamaktadır. Zira bu fikre göre bir konuda daha önce kendisine hak tanınmamış herhangi bir varlık, hakkını elde edene kadar mevcut hak sahipleri tarafından önemsenmemektedir²⁶¹.

Stone'a göre çevre de hakkını elde edene kadar insanlar tarafından bu şekilde karşılanmaktadır. Nitekim Başyargıç Ryan da Lavinia Goodell'in davasında, doğa kanununün hükmüne göre kadınların rolünün ev sınırları içinde çocuk doğurmak ve yetiştirmek ile sınırlı olduğuna karar vermiştir²⁶². Dolayısıyla Goodell zeki, hırslı ve iyi eğitilmiş bir birey olsa da Başyargıç Ryan için yasanın karşısında sıradan biridir²⁶³.

Bununla birlikte Lavinia Goodell'in hikâyesi nihayetinde mutlu sonla bitmiştir. Başyargıç Ryan cinsiyeti nedeniyle baro başvurusunu reddetse de Wisconsin eyaleti yasama organı, nitelikli kişilerin cinsiyete bakılmaksızın baroya alınabileceğini açıkça belirten bir yasa çıkarmış, Wisconsin Yüksek Mahkemesi de bu yasaya dayanarak Goodell'i -tek bir karşı oyla- baroya kabul etmiştir²⁶⁴.

Bir başka *düşünülmeyen* örneği de 19. yüzyılda Kaliforniya'da yaşanmıştır. Nitekim Yüksek Mahkeme, Çinlilerin ceza davalarında beyaz erkeklere karşı tanıklık etme hakkına sahip olmadığını açıklamıştır. Mahkeme gerekçesinde Çinlilerin beyazlara göre doğada hiyerarşik olarak daha aşağıda yer alan, bu bakımdan belirli bir

²⁵⁹ Athens, s. 189.

²⁶⁰ Athens, s. 189.

²⁶¹ Stone, s. 455.

²⁶² Stone, s. 454; Athens, s. 189.

²⁶³ Athens, s. 189.

²⁶⁴ Athens, s. 189.

noktanın ötesinde ilerleme veya entelektüel gelişme yeteneği olmayan bir ırk olduğunu belirtmiştir²⁶⁵. Ancak 1882 yılında Çinli işçi Yee Shun'un yargılanması yeni bir yasal emsal oluşturmuş, Çinlilerin mahkemede tanıklık etme hakkına kavuşmasıyla birlikte başka bir *düşünülmeyen* daha düşünülür olmuştur²⁶⁶.

Bu konuda bir başka örnek de kölelik üzerinden verilebilir. Zira kölelik de bir zamanlar birçok coğrafyada yaygın olmasına rağmen, günümüzde evrensel olarak reddedilmektedir. Nitekim kölelikten kurtulma uluslararası hukuk tarafından sınırlandırılmaz bir insan hakkı olarak kabul edilmektedir²⁶⁷.

Dolayısıyla Goodell davası, kölelerin özgürlüğe kavuşması ve Çinlilerin beyaz erkeklere karşı tanıklık etme hakkı kazanması gibi hukuki alanda büyük değişimlere yol açan gelişmeler, Profesör Stone'a daha önce herhangi bir hakka sahip olduğu kabul edilmeyen doğanın da hak sahibi olabileceğini düşündürmüştür²⁶⁸. John Stuart Mill "*her büyük hareket üç aşamayı deneyimlemelidir: alay, tartışma, benimseme.*" demiştir. Stone da süreç içerisinde "*düşünülmeyen*"in geleneksel hale geleceğini söylemektedir²⁶⁹.

Bu kapsamda Profesör Christopher Stone 1972'de "Ağaçların Duruşması Olmalı Mı?" isimli bir makale yayımlayarak, doğanın dava açmak için yasal bir dayanağa sahip olduğu bir dünya tasvir etmiştir. Stone yazısında üç farklı konuyu gündeme getirmiştir: (1) göller ve ormanlar gibi nesnelerin hukuki kişiler olarak yasal statüye sahip olabileceği yeni bir hukuk sisteminin oluşturulup oluşturulamayacağı, (2) böyle bir düzenlemeye ihtiyaç duyulup duyulmadığı ve (3) doğanın haklarını benimseyen bir

²⁶⁵ Stone, s. 454.

²⁶⁶ "Chinese Americans Were Once Forbidden to Testify in Court. A Murder Changed That" (Çinli Amerikalıların Bir Zamanlar Mahkemede İfade Vermeleri Yasaktı. Bir Cinayet Bunu Değiştirdi) <https://www.history.com/news/chinese-exclusion-act-yee-shun-legal-rights>, (28.05.2022)

²⁶⁷ Shelton, s. 106.

²⁶⁸ Athens, s. 189-190.

²⁶⁹ Nash, Roderick Frazier, The Rights of Nature; A History of Environmental Ethics, Wisconsin Üniversitesi Basımevi, Amerika Birleşik Devletleri, 1989, s.8

toplumun diğer toplumlara göre daha hızlı gelişip gelişmeyeceği. Tüm bu sorulara Stone tarafından kesin olarak evet cevabı verilmiştir²⁷⁰.

Öte yandan yine 1972 yılında, Yargıç Douglas vermiş olduğu bir kararda Stone'un bu savını gerçeğe dönüştürmüştür. Birleşik Devletler Orman Hizmetleri'nin, Walt Disney firması ile Sierra Nevada Dağları'nda bulunan Mineral King Vadisi'nde bir tatil köyü inşa etmesine izin veren bir sözleşme imzalaması²⁷¹ ile başlayan Sierra Club / Morton davasıyla birlikte yargıçlar ve akademisyenler ağaçların yargı değerlendirmesine tabi olup olmadığını sorgulamaya başlamıştır²⁷². Davanın hâkimlerinden Yargıç Douglas, gemiler ve şirketler gibi cansız varlıkların da dava açmaya muktedir olduğunu belirtmiştir. Bu minvalde hâkime göre teknolojinin ve modern yaşamın yıkıcı etkisini en derinden hisseden vadiler, çayırlar, nehirler, göller, sahiller, sırtlar, ağaç koruları, bataklıklar ve hatta hava -tıpkı gemiler ve şirketler gibi- hukukun karşısında bir özne olarak yer alabilmelidir²⁷³.

Bu davada tartışılan mesele, Orman Hizmetleri tarafından gerçekleştirilen eylemlerden doğrudan etkilenmemiş olmalarına rağmen, Sierra Club isimli topluluğun Birleşik Devletler Orman Hizmetleri'ne karşı dava açma hakkının bulunup bulunmadığıdır²⁷⁴. Bu noktada Sierra Club, çevre meseleleriyle uzun süredir devam eden ilgi ve uzmanlığının, ona halkın temsilcisi olarak dava açma ehliyeti sağlayacağını savunmuştur. Bu iddiayı kabul eden Yargıç Douglas, "*yaralanacak, kirletilecek veya başka bir şekilde yağmalanacak olan cansız nesneyle yakın ilişkiye sahip olan herkesin bu nesnelerin yasal sözcüsü olduğunu*" belirtmiş²⁷⁵, dava açma koşullarının tüm yaşam biçimlerini kapsayacak şekilde genişletilmesinin gerekli

²⁷⁰ Kaitlin Sheber, "Legal Rights for Nature: How the Idea of Recognizing Nature as a Legal Entity Can Spread and Make a Difference Globally", Hastings Environmental Law Journal 26, No:1. 2020, 147-168, s. 147.

²⁷¹ Allison McKenzie, "Rights of Nature: The Evolution of Personhood Rights", Duquesne Energy & Environmental Law Journal, 9, 2020-2021, 27-36, s. 32-33.

²⁷² Borrás, s. 129.

²⁷³ David R. Boyd, "Recognizing the Rights of Nature: Lofty Rhetoric or Legal Revolution", Natural Resources & Environment 32, No:4, 2018, 13-17, s. 13.

²⁷⁴ McKenzie, s. 32.

²⁷⁵ Pain, Pepper, s. 327-328.

olduğu sonucuna varmış, dolayısı ile Sierra Club topluluğunun dava açabileceğine kanaat getirmiřtir²⁷⁶.

Her ne kadar Yargıç Douglas'ın görüşü karşı oy olarak kalmıř²⁷⁷ ve mahkeme tarafından Sierra Club isimli topluluğun davayı sürdürmek için yeterli dayanağı olmadığına karar verilmiş olsa da²⁷⁸, Sierra Club / Morton davası ile bireylerin yaşamlarında önemli bir unsur olan doğanın korunması amacıyla bir gün mahkemeler nezdinde -çevrenin de hakkı olduğu gerekçesi ile- dava açılabilme ihtimalinin olabileceği ortaya koyulmuřtur²⁷⁹.

Stone'un teorik katkıları ve Yargıç Douglas'ın karşı oyu ile başlayan çevrenin hakkı hareketi, türleri ve ekosistemleri sadece insanların kullanabileceği kaynaklar olmaktan çıkararak kendi haklarına sahip canlı varlıklar olarak tanıyan ve devamlı bir şekilde -üstelik küresel ölçekte- büyümekte olan bir nitelik kazandırmıřtır²⁸⁰.

Neredeyse 50 yıl sonra, Profesör Stone'un ektiği ve Yargıç Douglas'ın desteklediği çevrenin hakkı fikrinin tohumları tüm dünyada iek açmıştır. Zira artık akademik tartışmaların ötesine geçerek ağaçlar, nehirler ve ekosistemler gibi doğal varlıkların yasal haklara sahip olduğunu kabul eden Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Yeni Zelanda, Ekvator²⁸¹, Kolombiya, Bolivya ve Hindistan dâhil olmak üzere birçok ülke bulunmaktadır²⁸². Çevrenin korunmasına yönelik çevrenin hakkı temelli

²⁷⁶ Boyd s. 13.

²⁷⁷ Sierra Club v. Morton, 405 U.S. 277 (1972), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/405/727/>, (14.05.2022)

²⁷⁸ McKenzie, s. 33.

²⁷⁹ McKenzie, s. 32.

²⁸⁰ McKenzie, s. 27.

²⁸¹ Ekvator Cumhuriyeti bazı kaynaklarda Ekvador olarak da yazılsa da resm makamlar tarafından Ekvator yazılışının kullanılması nedeniyle çalışmamızda belirtilen ülke için Ekvator yazımı tercih edilmiştir. bkz. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/113607/ekvator-buyukelcisinden-guven-mektubu>, (25.06.2022), <https://www.tbmm.gov.tr/DostlukGruplari/Faaliyetler?ulkeId=23>(25.06.2022), <https://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?65a7a5c1-9d7a-7f42-978f-74aa23a4f53a> (25.06.2022)

²⁸² Boyd, s. 13.

yaklaşımın elli yıllık bir geçmişi olsa da son on yılda pek çok devlette çevre politikasının merkezi haline gelmiştir²⁸³.

Hukuk alanında çok sayıda cansız hak sahibi vardır ve bu nedenle çevrenin bir gün cansız bir varlık olarak hak sahibi olabileceğini hayal etmek zor değildir. Örneğin şirketler, belediyeler ve gemiler hukuk düzeni içinde belirli haklara sahiptir. Bu noktada Stone ilk başta kadınlara, kölelere ve azınlıklara yasal haklar tanıdığına gösterilen tepkilerin benzerinin, çevrenin hukukun karşısında yeni hak bir öznesi olarak konumlandırıldığına da verileceğine dikkat çekmektedir²⁸⁴.

Ancak yaşandıkları dönemde *düşünülmemeyen* olan tüm bu örnekler artık hukukun karşısında birer hak öznesidir. Bu minvalde bir nehir veya dağ mahkemede fiziksel olarak görünemeyecek olsa da temsil edilebilir. Nitekim tüzel kişiler ve ayırt etme gücünden yoksun kişiler için kullanılan benzer bir model, doğal varlıklar için de yaratılabilir²⁸⁵.

Öte yandan çevrenin hakkına yönelik görüşler bunlarla sınırlı değildir. Keza bu husus ile ilgili diğer bir görüş, nesli tükenmekte olan hayvan türlerine ilişkindir. Buna göre bu türleri korumak için asıl yapılması gereken, bu hayvanlara doğal yaşam alanlarını yok edenlere karşı ileri sürebilecekleri haklar tanımadır²⁸⁶. Bu kapsamda daha da ileri giden başka bir görüşe göre ise hayvanlara, bitkilere ve diğer insan dışı organizmalara -ahlaki olarak olgunlaşmadıkları için- benzerlerinden farksız olarak, yani ayırt etme gücünden yoksun kişilerle aynı şekilde muamele edilmesi gerekmektedir²⁸⁷.

Tüm bu yaklaşımlar Dünya'nın yalnızca insanlardan oluşmadığı konusunda hemfikirdir. Bu bakımdan insan olmayanlardan oluşan çevreye de münhasır haklar

²⁸³ John H. Knox, "The Past, Present, and Future of Human Rights and the Environment", Wake Forest Law Review 53, No:4, 2018, 649-666, s. 649 (The Past).

²⁸⁴ Sheber, s. 149-150.

²⁸⁵ Sheber, s. 150.

²⁸⁶ Omofeya, s. 80.

²⁸⁷ Omofeya, s. 82.

tanınması gerektiğini savunmaktadır. Burada sorunlardan biri bu hakların nasıl kullanılabilirliğine ilişkindir. Bu konudaki başka bir sorun ise çevrenin hak sahibi olmasıyla, gezegende var olan diğer varlıkların bu güvenceye kavuşması ve sömürüden korunması konusunda insanlara yeni bir ödevler serisi yüklenecek olmasıdır²⁸⁸.

Hukuki alanda büyük değişiklikler yaratacak bu gibi sorunlar meseleye yönelik tartışmaları sıcak tutmaktadır. Ancak bu tip yeniliklerin yasalaşması ilk kez karşılaşılan bir durum değildir. Keza bazı kanunlarda insan dışındaki varlıklar için birtakım haklar tanınabilmektedir. Örneğin mülkiyet açısından baktığımızda, irtifak hakkı aslında insanın değil toprağın/gayrimenkulün üzerindedir. Dolayısıyla bu insan değil, toprak lehine kurulu bir haktır²⁸⁹. Bu bakımdan hukuki düzen içinde -insanlar için kullanışlı bir durum söz konusu olduğunda- insan dışı varlıklar da bazı hakları zaten elde etmiştir.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki çevrenin haklara sahip olması gerektiğini belirtmek, onun hayal edebileceğimiz her hakka, hatta insanlarla aynı haklara sahip olması gerektiğini söylemek değildir²⁹⁰. Doğal bir varlığın siyasal hakkının olduğunu söylemek hayatın olağan akışına ne kadar aykırı ise, yaşama ve gelişme hakkının olduğunu söylemek de o kadar olağandır.

Bu yaklaşımın amacı çevreye hak tanıyarak çevreyi insan tarafından korunan bir nesne olmaktan çıkarmak ve hukuk öznesi haline getirmektir. Bu doğrultuda çevrenin temel insan hakları koruma sisteminin bir parçası haline getirilmesine yönelik görüşler son zamanlarda artmaktadır. Buna ilişkin olarak karşıt görüşler bulunuyor olsa da çevrenin hakkının anayasallaştırılmasının ve insan hakları ile eşit statüye getirilmesinin doğanın korunması açısından önemli faydası olacağı muhakkaktır²⁹¹.

²⁸⁸ Ghosh, s. 2.

²⁸⁹ Gordon, s. 61.

²⁹⁰ Stone, s. 457-458.

²⁹¹ Macpherson, s. 330.

II. ÇEVRENİN HAKKININ UYGULANMASI

A. Hak Sahipliği

Çevrenin hakkının nasıl uygulanacağını tartışmak için öncelikle çevrenin hak sahibi olup olamayacağı hususuna açıklık getirilmelidir. Zira hak sahibi olamayan bir varlığın hakkı nasıl kullanılacağını tartışmaya gerek yoktur. Bunun için öncelikle hak kavramına daha sonra da hak sahipliğine yer verilecektir.

Hak düşüncesi, insanın manevi hayatında gizlenmiş ruhsal fenomendir. Delvecchio “*hak fikrini tasavvur etmek insan şuurunun (bilincinin) esaslı bir ihtiyacıdır.*” diyerek bu olgunun psikolojik niteliğini ortaya koymaktadır²⁹². Hem Grotius, hem de Pufendorf hak kavramını yetki ile ilişkilendirmiştir. Düşünelere göre hak, ahlaki nitelikli bir yetkidir²⁹³.

Kant hakkı (recht) özgürlük ile özdeşleştirmiştir. Recht, diğer insanlarla birlikte özgürlüğe ulaşmak amacıyla dışsal bir kurala boyun eğme zorunluluğuna yol açar. Dolayısıyla hak, birinin gönüllü seçiminin -evrensel bir özgürlük yasasına uygun olarak- diğerlerinin gönüllü seçimleriyle uyumlu hale getirilebileceği koşulların toplamıdır²⁹⁴.

Hohfeld ise hak kavramını özgürlük ile değil ödev ile açıklamıştır. Ona göre eğer bir kişinin hakkı varsa diğerlerinin ona karşı bir ödevi olacaktır. Fakat kişinin özgürlüğünün olması diğerlerine bir ödev yüklemeyecektir. Bu bağlamda A kişinin bir hakkı varsa bu durum B kişisine A’ya karşı bir takım ödevler yükleyecektir²⁹⁵.

²⁹² Emimi, M. Emin, “Hak Kavramı”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 12, 2004, 203-216, s. 203.

²⁹³ Emimi, s. 204

²⁹⁴ Nascimento, Amos / Bachmann, Matthias Lutz, Rethinking Political and International Theory Human Dignity: Perspectives from a Critical Theory of Human Rights, Routledge Basım, Amerika Birleşik Devletleri, 2018, s. 44.

²⁹⁵ Wacks, Raymond, Hukuk Kuramını Anlamak Hukuk Felsefesi ve Hukuk Teorisine Giriş, Astana Yayınları, Ankara, 2021, s. 399.

Bir tanıma göre hak, “*hukuk düzeni tarafından korunan ve hak sahibine bu korumadan yararlanma yetkisi verilen menfaat*” olarak açıklanmaktadır²⁹⁶. Başka bir nitelendirmede “*hak, hukukun tanıdığı ve koruduğu yetkidir*” şeklinde belirtilmektedir²⁹⁷. Buna göre hak hem hukuk tarafından tanınmalı hem de ihlal edilmesi halinde hukuki korumadan faydalanmalıdır.

Bununla birlikte hukuk düzeninde yalnızca kişiler hak sahibi olabilmektedir. Bu bakımdan kişi, hukukun kendisine sağladığı haklardan yararlanan ve bunun sorumluluklarını yüklenen varlıklardır²⁹⁸. Bu doğrultuda kişi hak sahibi olarak borç altına da girebilmektedir²⁹⁹.

Tabi ki kişi denilince akla ilk gelen varlık insandır. Öyle ki, hukuk düzeninde her insan kişi olarak kabul edilmektedir. Bu minvalde insan gerçek kişi olarak nitelendirilmektedir. Fakat hukuki kişiler insandan ibaret değildir³⁰⁰. Zira hukukun hak sahibi saydığı bir diğer varlık da -aslında insan veya mal toplulukları olan- tüzel kişilerdir³⁰¹. Bu bakımdan hak sahibi varlıklar gerçek kişiler yani insanlar ve tüzel kişiler başka bir deyişle insan ve mal topluluklarıdır. Bu doğrultuda çevre, gerçek kişi olamayacağına göre tüzel kişi olarak hak sahibi olabilecektir. Bu nedenle çalışma kapsamında tüzel kişi kavramını açıklamak gerekmektedir.

Tüzel kişi, toplumun gerekleri nedeniyle ortaya çıkan, hukuk düzeni tarafından yaratılan ve bir amacı yönelmiş kişi veya mal topluluklarıdır. Tüzel kişiler kendisini meydana getiren kişilerden bağımsız bir kişiliğe sahiptir. Bu da tüzel kişilerin kendine has hak ve yükümlülüklerle sahip olduğu anlamına gelmektedir³⁰². Tüzel kişiler,

²⁹⁶ Dural, Mustafa / Sarı, Suat, Türk Özel Hukuku Cilt I Temel Kavramlar ve Medeni Kanununun Başlangıç Hükümleri, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 146-148.

²⁹⁷ Gözübüyük, Şeref, Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973, s. 92.

²⁹⁸ Gözübüyük, s. 61.

²⁹⁹ Dural, Sarı, s. 189.

³⁰⁰ Dural, Sarı, s. 189.

³⁰¹ Gözübüyük, s. 61.

³⁰² Gözübüyük, s. 64.

hukukun hak ve yükümlülükler taşımaya muktedir kabul ettiği varlıklardır³⁰³. Bu bakımdan sahip olduğu hakları kullanma ve yükümlülüklerini yerine getirme yeteneğini haizdirler³⁰⁴.

Çevrenin hakkı fikrinin mimarı Stone da savının sonuçlarını tartışırken, hak sahibi olmanın ne demek olduğunu şöyle açıklamıştır: Hak sahibi olabilmek için öncelikle bu hakla bağdaşmayan eylemlere karşı başvuru yapılabilecek yetkili bir kamu organının bulunması gerekmektedir. Örneğin bir öğrenci üniversiteden ihraç edilirse ve herhangi bir kamu kurumuna veya mahkemeye başvuramıyorsa o öğrencinin aslında eğitim hakkı yoktur. Ancak sadece yetkili organlara başvurabiliyor olmak hak sahibi olarak kabul edilmek için yeterli değildir. Zira bunun için üç kriterin bir arada bulunması gerekmektedir. Birincisi zarar görenin kendi isteğiyle yasal işlem başlatabilmesi, ikincisi mahkemenin karar verirken ortaya çıkan zararı somut olarak tespit edebilmesi, üçüncüsü de tazminatın zarar görenin yararına hükmedilebilmesidir³⁰⁵.

Stone bu kriterleri daha iyi anlatabilmek için iki örnek vermiştir. Verilen ilk örnekte, köleliğe göz yuman iki toplum bulunmaktadır. Kölesi dövülen köle sahiplerinin yer aldığı toplumlardan birincisi, köleyi döven kişiye karşı malına zarar geldiği için; ikincisi ise dayak yiyen kölenin yaşadığı acı, ıstırap ve zararın tazmini adına mahkemeye başvurabilmektedir. Bu iki köle arasında haklar bakımından temel bir ayrım bulunmaktadır. Birinci kölenin aksine ikinci köle üç menfaate sahiptir ve bunlar -köle de olsa- onu hak sahibi yapmaktadır. Diğer örnekte de iki toplumdan bahsedilmektedir. Bunlardan birincisinde bir çocuğun yaralanması durumunda, yaralayan kişiye karşı annenin -yaşadığı zihinsel ıstırap nedeniyle- lehine dava açma hakkı verilmektedir. İkinci toplumda ise çocuğa verilen zararlar sebebiyle çocuk adına (vasi aracılığı ile) mahkemeye başvurma hakkı tanınmaktadır. Bu bakımdan ikinci

³⁰³ O'Donnell, Erin / Talbot-Jones, Julia, "Will giving the Himalayas the same rights as people protect their future, bkz. What are the legal reasons?"

<https://pursuit.unimelb.edu.au/articles/will-giving-the-himalayas-the-same-rights-as-people-protect-their-future>, (15.05.2022)

³⁰⁴ Pain, Pepper, s. 317.

³⁰⁵ Stone, s. 458.

toplumun aksine birinci toplumdaki çocuğun hak sahibi olduğu söylenemez³⁰⁶. Bu örneklerde Stone hak kavramı üzerinden ve hak varsa sahibi de vardır görüşünden hareket etmektedir.

B. Çevrenin Hak Sahibi Olmaması

Stone çevreye hak tanınmasından bahsederken çevrenin hak sahibi olmaması durumunda neler olduğunu da açıklamıştır. Öncelikle çevrenin kirlenmesi durumunda dava açma hakkına sahip kişilerce bu durum umursanmıyor veya bu kişiler kendileri de çevreyi kirliliyor ya da mahkemelerle uğraşmak istemiyor olabilirler. Hatta çevreyi kirlüten komşularına ekonomik olarak bağımlı da bulunabilirler³⁰⁷. Bu nedenle hak tanınmamış olması durumunda çevrenin korunması belki de bu konu ile ilgilenmek istemeyen kişilerin takdirine kalacaktır. Dolayısıyla çevre kirlenmesine rağmen korunamayacaktır.

İkinci olarak hak sahibi olmayan bir çevreye verilen zarar ile ilgili tartışmalar yüzeysel kalabilir. Örneğin bir nehrin kirlenmesi durumunda verilen zarar sadece nehre yönelik değildir. Nitekim nehirde yaşayan balıklar ve diğer canlıların yaşamları da tehdit altına girmektedir. Bunun dışında o nehrin suyuyla tarım yapan çiftçinin ürünlerini tüketen insanlar da zarar görecektir. Ancak somut olay bazında bu ve ötesindeki çıkarımlar her zaman kolaylıkla yapılamayabilir. Zira çevrenin kendisi hak sahibi olmadıkça bu gibi karmaşık olaylar için yargı makamlarının tespitine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu tespit yapılamaması durumunda ise çevrenin zarar görmesinin önüne geçmek güçleşmektedir. Örneğin Pennsylvania Yüksek Mahkemesi, bir kömür şirketinin kirli maden suyunu Lackawana Nehri'nin bir koluna boşaltmasını engellemek üzere açılan davayı “*davacının şikâyeti yalnızca kişisel bir rahatsızlık içindir ve özel bir şirketin elinde yürütülse de kişisel menfaatler kamu menfaatlerine boyun eğmelidir.*” diyerek reddetmiştir³⁰⁸.

³⁰⁶ Stone, s. 459.

³⁰⁷ Stone, s. 460.

³⁰⁸ Stone, s. 461.

Somut olayda mahkeme kirli suyun nehre karışmasındaki çevresel etkiyi görememiş, olayı kişinin çevre hakkı kapsamında değerlendirerek kömür üretimine ilişkin kamusal menfaatleri çevre hakkından üstün tutmuştur. Hâlbuki burada çevrenin hakkı kapsamında bir başvuru olsaydı daha kapsamlı bir değerlendirilme yapılacak ve belki de çevrenin hakkının bir tüzel kişi tarafından yürütülen kamu menfaatleri nedeniyle sınırlanamayacağına ilişkin bir karar verilecekti.

Çevrenin hak sahibi olmaması durumunda fark yaratacak üçüncü durum ise başvurucu lehine verilen yargı kararının sonuçları ile ilgilidir. Burada da çevrenin hak sahibi olması ile olmaması arasında dikkate değer bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Çevrenin kirletildiğinin tespit edildiği yargı kararları sonucunda başvurucular, haklarının ihlal edildiğinden bahisle tazminat alabilmekte, kirleticiler de belirli miktarda para cezasına çarptırılabilirlerdir. Fakat ne para tamamıyla çevre için harcanmakta ne de az önce belirtildiği gibi çevrede zarar gören tüm varlıkların durumu kapsamlı olarak ele alınmaktadır. Örneğin bir nehrin kirletilmesi nedeniyle zarar gördüğü iddiası ile dava açan kişi bu davayı kazandığında alacağı tazminatı nehir için harcamak zorunda değildir. Zira söz konusu tazminat davacıya uğradığı zararlara yönelik olarak verilmektedir³⁰⁹.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki çevreyi kirletenlere verilecek para cezaları caydırıcı olmadıkça, çevrenin korunması için ona hak tanımak bile yeterli olmayacaktır. Keza verilen idari para cezası, çevreyi kirletenlerin kazanacağı paradan daha düşük ise çevre kirletilmeye devam edecektir. Tabi ki çevrenin hakkı tanınmadıkça cezaların caydırıcı olması da çevrenin korunması adına tek başına kâfi değildir.

AİHM'in *Kyrtatos v. Yunanistan* başvurusunda verdiği karar da çevrenin hakkı tanınmadıkça çevre korumasının tam olarak gerçekleşemeyeceğini göstermiştir. Nitekim somut olayda başvurucular kentsel gelişim nedeniyle mülklerine bitişik olan sulak yaşam alanının tahrip edildiğini belirtmiş ve evlerinin yer aldığı bölgenin tüm

³⁰⁹ Stone, s. 462.

doğal güzelliğini yitirdiği gerekçesiyle şikâyetinde bulunmuştur. Mahkeme, başvuruların sulak yaşam alanındaki kuşların ve koruma altındaki diğer türlerin de zarar gördüğüne yönelik itirazlarına ilişkin olarak, bu iddiaların Sözleşme'nin 8/1 maddesi kapsamında düzenlenen hakları doğrudan etkileyecek nitelikte olmadığını belirtmiştir. Mahkeme ayrıca ne 8. maddenin ne de Sözleşme'nin diğer maddelerinin çevrenin korunmasını sağlamak için tasarlanmadığına hükmetmiştir³¹⁰. Dolayısıyla burada Mahkeme, AİHS kapsamında çevreye ilişkin bir hak düzenlenmediği için doğadaki diğer varlıklara yönelik talepleri karşılıksız bırakmıştır.

Tabi ki çevrenin hakkı düzenlenmiş olsa idi söz konusu olayda şüphesiz ki mahkemenin kararı başka yönde olacaktır. Bu kapsamda belirtmek gerekir ki ister kamu mülkiyeti isterse de özel mülkiyet üzerinde konumlanmış olsun, doğal nesnelerin hiçbiri -yukarıda bahsedilen- hak sahibi olmak için gerekli üç kriterinden herhangi birine henüz sahip değildir. Öyle ki doğal varlıklar kendi başlarına dava açamazlar, uğradıkları hasarın tespiti kendi adlarına yapılamaz ve yargılama sonucu hükmedilen tazminata sahip olamazlar. Bu nedenle avlanma mevsimlerine veya kereste kesimine getirilen sınırlamalar gibi özel önlemler alınmış olsa dahi çevre tam anlamıyla korunamamaktadır. Çünkü mevcut düzenlemelerin asıl hedefi çevrenin değil, en fazla sayıda insanın ortak çıkarının korunmasıdır³¹¹.

C. Çevrenin Hak Sahibi Olması

1. Çevre Tüzel Kişiliği

Tüzel kişilik hukuki bir gerçektir. Üstelik şirketler gibi cansız varlıklar için tüzel kişilik statüsünün pratik gerekliliği tartışılmazdır. Ancak çevre söz konusu olduğunda ise durum tersine dönmektedir. Zira çoğu devlette çevre hala bir tüzel kişi olarak

³¹⁰ AİHM, Kyrtatos/Yunanistan, 22.05.2003, Başvuru No. 41666/98, Prg. 51,52,53. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%22CASE%20OF%20KYRTATOS%20v.%20GREECE%22%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%22%2C%22itemid%22%3A%5B%22001-61099%22%22%5D%7D>, (23.05.2022)

³¹¹ Stone, s. 463.

tanınmamıştır. Buna karşın esasen çevre, sosyal bir varlık olarak şirketlere nazaran daha iyi bir tüzel kişilik adaydır³¹².

Bu noktada ifade etmek gerekir ki akarsular ve ormanların konuşamaması sebebiyle dava açamayacağını söylemek, bu kaçınılmazı reddetmek için yeterli değildir. Zira devletler, şirketler, bebekler, belediyeler veya üniversiteler de konuşamazlar. Tüm bu sayılanlar adına -örneğin vekil ve vasi gibi- temsilciler hareket etmektedir³¹³. Hatta ayırt etme gücünden yoksun olanlar yahut önceden haklarını kendi başına kullanıp sonradan bu yetilerini kaybedenler için de durum benzerdir. Hukuken işlem yapmaktan aciz ve ehliyetsiz bu gibi kişiler için mahkemeler tarafından yetkili birisi atanmakta, böylece vasiler bu kişilerin yasal temsilcisi haline gelmektedir. Aynı şekilde aslında bir tüzel kişi olan şirketlere de iflas gibi durumlarda bu şekilde kayyum tayin edilebilmektedir³¹⁴. Dolayısıyla teorik olarak buna benzer bir uygulamanın insan dışındaki doğal varlıklar için de yapılması mümkündür. Bu kapsamda çevrenin de benzer şekilde hukuk alanında kendi başına bir özne haline getirilmesi gerektiği öne sürülmektedir³¹⁵.

Nitekim doğal varlıklar için bir temsilci veya vasi bulmak hiç de zor olmayacaktır. Zira her ülkede kendisini doğaya adanmış birçok vakıf, dernek ve kuruluş bulunmaktadır. Bu tür toplulukların hukuki temsilci haline getirilmesiyle mahkemelerin çevrenin durumu hakkında daha kapsamlı bir inceleme yapması sağlanabilir. Hatta bu topluluklar yargı alanı dışında da yetkilendirilebilir. Örneğin atık suların izlenmesi ve su kalitesi standartlarının belirlenmesi gibi konularda idari makamların önünde doğal varlıkları temsil edebilirler³¹⁶.

Yukarıda bahsettiğimiz Sierra Club topluluğu buna bir örnektir. Bu kapsamda çevrenin hakkı hareketi, çevreye tüzel kişilik verilmesi ile doğanın daha kapsamlı korunmasını hedefleyen bir fikir olarak öne çıkmaktadır. Buradaki asıl mesele ise,

³¹² Gordon, s. 71.

³¹³ Stone, s. 464.

³¹⁴ Stone, s. 464.

³¹⁵ Pain, Pepper, s. 318.

³¹⁶ Stone, s. 466.

çevrenin tüzel kişiliği göz önüne alındığında, çevre ile diğer kişilik türleri arasındaki hukuki ilişkinin netleştirilmesidir³¹⁷. Çevrenin tüzel kişiliği kapsamında geliştirilen ve aşağıda anlatılacak düzenlemelerde bile bu hukuki ilişki henüz tam olarak belirlenememiştir. Bununla beraber bu yöndeki gelişmeler yine de tüm dünyaya yayılma eğilimindedir.

Bütün bu ifadelerden sonra doğal varlıkların kendi adına haklarının olması kaçınılmaz görülmektedir. Toplum olarak değerli bulduğumuz diğer varlıklara tüzel kişilik verdiğimizde göre, pekâlâ çevreye de tüzel kişilik kazandıracak kadar değer verebiliriz³¹⁸ Nihayetinde hak sahibi olarak tanınmadan ve hakların öznesi olduğu kabul edilmeden evvel her varlık, bu haklardan yararlananların kullanımına yönelik bir nesne olarak konumlandırılmıştır³¹⁹.

2. Çevrenin Tüzel Kişilik Kazanmasına Yönelik Bir Katkı: Çevrekırım

Çevrekırımın (ecocide) suç olarak kabul edilmesi, çevreyi korumak ve çevrenin tüzel kişiliğini tanımak için gösterilen uluslararası çabaların bir başka somut örneğidir. Çevrekırım kavramı, insan eliyle olsun veya olmasın, belirli bir bölgedeki ekosistem(ler)e yönelik kapsamlı hasar, yıkım veya tahribat anlamına gelmektedir³²⁰. Bu kapsamda Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü'nün çevreyi öldürmeyi yani çevrekırımı uluslararası suç kapsamına alacak şekilde değiştirilmesi önerilmiştir³²¹. Dünyayı ve doğayı koruma üzerine kurulan bu suçun, kesin sorumluluk getirmesi ve Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne üye olmayan devletler için bile zorunlu tutulması öngörülmüştür. Gürcistan, Kırgızistan, Rusya ve Vietnam da dâhil olmak üzere ondan fazla ülke hâlihazırda ulusal yasalarında çevrekırımı düzenlemiştir³²². Başlı başına çevrenin hakkını tanımaya dayanmasa da çevrekırım, çevreye zarar veren eylemlerin

³¹⁷ Gordon, s. 50.

³¹⁸ Athens, s. 190.

³¹⁹ Lofts, s. 41.

³²⁰ Borrás, s. 131.

³²¹ Lofts, s. 44.

³²² Borrás, s. 131.

ahlaki olarak kınanmasını, diğer taraftan uluslararası ve ulusal düzeyde suç olarak ele alınmasını zorunlu görmesi bakımından çevre tüzel kişiliğinin tanınması için önemli bir çaba olmuştur³²³.

Çevrekırımın hukukileşmesi girişimine ek olarak, 22 Nisan 2010 tarihinde (Dünya Günü- Earth Day) İklim Değişikliği ve Doğa Hakları Konferansı'na katılanlar, Toprak Ana'nın Hakları Evrensel Beyanname'si'ni kabul etmiştir. Bu bildirge Toprak Ana'yı; yaşama, var olma, hayati döngülerini ve süreçlerini herhangi bir insan müdahalesinden bağımsız olarak sürdürme gibi haklara sahip canlı bir varlık olarak kabul etmiştir³²⁴. Bu bakımdan söz konusu girişim de çevrenin hak sahibi bir varlık olduğunun tanınması açısından oldukça değerli katkılar sağlamıştır.

Tüm bu çabaların sebebi hak sahipliği ile çevrenin daha iyi korunacağına inanılmasıdır. Çünkü böylelikle çevre koruma adına daha fazla dava açılacak, dava ehliyetinin yokluğu daha az davada gündeme gelecek ve bir dava başarılı olduğunda hükmedilen tazminatlar, davacıyı zenginleştirmek yerine doğrudan çevreye verilen zararı gidermek adına kullanılmak zorunda kalacaktır³²⁵.

3. Çevrenin Hakkına İlişkin Temel İlkeler

Unutulmamalıdır ki insanlar doğanın bir parçasıdır ve gelecek nesillerin varlığı doğanın korunmasına bağlıdır. Bu sebeple insanların tüm faaliyetlerinde, içinde yaşadıkları çevreyi koruması ve iyileştirmesi gerekmektedir. Ancak bugüne kadar bu başarılamamıştır. Bu sebeple artık doğanın kendi adına hareket etmesi gerekmektedir. Bunu yapmanın temel yolu da çevreye hak tanımaktır.

Bu kapsamda çevrenin hakkına ilişkin temel ilkeler şu şekilde formüle edilmeye çalışılmıştır:

³²³ Lofts, s. 44.

³²⁴ Borrás, s. 132-133.

³²⁵ Pain, Pepper, s. 324.

(1) *Dünya gezegenindeki doğal yaşam, varoluşla birlikte gelen haklara sahiptir. Bu haklar, insanların haklarını aldıkları kaynaktan, onları var eden evrenden gelir.*

(2) *Dünyadaki her varlığın üç hakkı vardır: var olma hakkı, yaşam alanına saygı hakkı ve Dünya topluluğunun sürekli yenilenen süreçlerindeki rolünü yerine getirme hakkı.*

(3) *Tüm haklar belirli ve sınırlıdır. Nehirlerin nehir hakları vardır. Kuşların kuş hakları vardır. Böceklerin böcek hakları vardır. İnsanların insan hakları vardır. Haklardaki farklılık niceliksel değil niteliklidir.*

(4) *İnsan hakları, diğer varlıkların doğal hallerinde var olma haklarını ortadan kaldırmaz. İnsanın mülkiyet hakkı mutlak değildir. Mülkiyet hakları, belirli bir insan (sahip) ile belirli bir mülkiyet parçası arasındaki özel bir ilişkidir, böylece her ikisi de Dünyadaki rolünü yerine getirebilir.*

(5) *Türler yalnızca bireyler biçiminde var oldukları için, haklar genel olarak türlere değil bireylere ve sürüler halindeki doğal gruplara atfedilir³²⁶.*

Bu ilkelerin insan merkezli olmayan yeni bir küresel hukuk sisteminin temellerini oluşturacağı öngörülmektedir³²⁷. Çevre etiği kapsamında uzun zamandır tartışılan çevrenin hakkı kavramına artık hukukun genel bir yanıt vermesi beklenmektedir. Zira günümüzde ülkeler ulusal düzeyde bu kavrama değer atfetmeye başlamıştır.

³²⁶ Zgur, Matija, “All the Earth's Legal Children. Some Sceptical Comments about Nature's Legal Personhood”, *Diritto & Questioni Pubbliche: Rivista di Filosofia del Diritto e Cultura Giuridica* 20, No:2, 2020, 87-102, s. 91.

³²⁷ Zgur, s. 91.

III. KARŞILAŞTIRMALI HUKUKTA ÇEVRENİN HAKKI

A. Genel Olarak

Devletler çevrenin korunması için mevzuatlarına hükümler eklemekte ve vatandaşlarına çevre ile ilgili talep edebilecekleri haklar sağlamaya başlamaktadır. Dünyada onlarca anayasa çevreyi koruma ile ilgili hükümler içermekte ve bu sayede insanların büyük çoğunluğu çevreyi koruyan düzenlemeler altında yaşamaktadır. Bu hükümlerin bazıları doğrudan uygulanabilir nitelikte, ancak bazen çevreye sadece sınırlı ve belirli alanlar üzerinden (su, flora, fauna, doğal kaynaklar gibi) kimi zaman da yalnızca dolaylı yoldan değinilmektedir.

Bununla birlikte dünyada giderek daha fazla anayasal sistem çevreyi koruyacak mekanizmalar içermeye başlamıştır. Bu çerçevede idari gözetim dışında sağlanacak yargı denetimi sayesinde mahkemeler çevre hakkına ilişkin hükümler verebilmektedir³²⁸. Ancak şu an için bu kararlar sadece insan hakları bağlamında bir koruma sağladığından çevrenin korunma düzeyi henüz yeterli seviyede değildir. Yukarıda detaylı olarak değindiğimiz üzere bu sorunun çözümüne yönelik en önemli gelişmelerden biri de çevrenin hak sahibi bir kişi olarak kabul edilmesidir.

Nitekim hâlihazırda bazı ülkeler, doğal varlıklara yasal statü vererek hukukileştirme sürecine başlamıştır. Bu ülkelerden en dikkat çekenini ise Ekvator'dur. Zira çevreye anayasasında yasal haklar tanıyan ilk ülke Ekvator olmuştur. Bolivya, Hindistan, Yeni Zelanda, Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkeler de farklı modellerle çevreye birtakım haklar tanıyarak bu hareketi takip etmiştir³²⁹.

Ancak hatırlatmak gerekir ki söz konusu ülkelerde çevrenin hakkına ilişkin düzenlemeler farklılık göstermektedir. Örneğin çevrenin hakkı kapsamında bazen doğa bütüncül olarak değerlendirilebilmekte, bazen de bir nehir veya orman gibi

³²⁸ Daly, Erin, "Constitutional Protection for Environmental Rights: The Benefits of Environmental Process", *International Journal of Peace Studies*, 2012, C.17, No:2, 71-80, s. 71.

³²⁹ Sheber, s. 148.

doğanın parçaları da tek başlarına tüzel kişi olarak kabul edilebilmektedir³³⁰. Bu minvalde Ekvator, Bolivya, Uganda ve Yeni Zelanda da dâhil olmak üzere birçok ülkede anayasa ve kanunla çevreye açık haklar verilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise çevrenin hakkı düzenlemeleri yerel yönetimler tarafından hayata geçirilmiştir. Kolombiya, Hindistan ve Bangladeş gibi ülkelerde ise çevrenin hakkı yargı içtihadı yoluyla tanınmıştır. Bu doğrultuda yargı kararlarında çevrenin hakkı genellikle anayasada yahut uluslararası hukukta yer alan ve aslında çevrenin korunmasına ilişkin olan hükümlerin geniş yorumlanması ile oluşturulmuştur³³¹.

Bu bakımdan çalışmanın bu bölümünde evvela sırasıyla çevrenin hakkını bütüncül olarak değerlendiren Ekvator, Bolivya ve Uganda'daki düzenlemeler ile çevrenin hakkını sadece belirli doğal varlıklara tanıyan Yeni Zelanda ve Avustralya mevzuatları incelenecek, bunun ardından Amerika Birleşik Devletleri'ndeki eyalet yasalarındaki farklı uygulamalara değinilecek ve son olarak çevrenin hakkını yargı içtihadı yoluyla kabul eden Kolombiya, Hindistan ve Bangladeş örnekleri ele alınacaktır.

B. Çevrenin Hakkına Bütüncül Yaklaşan Düzenlemeler

1. Ekvator'daki Gelişmeler

Yukarıda da değinildiği üzere çevrenin korunması kapsamında Ekvator diğer devletlerdeki düzenlemelere göre bir adım ileriye giderek, Anayasası'nın 71 ile 74 maddelerinde Pachamama olarak adlandırdıkları doğaya birtakım haklar tanımaktadır³³². Ancak Pachamama burada doğrudan kişileştirilmemiştir. Bununla

³³⁰ Gordon, s. 53.

³³¹ Pain, Pepper, s. 333.

³³² Çevrenin hakkının Latin Amerika ülkelerinde hukukileşmeye başlamasına şaşırılmamalıdır. Zira bölge ülkelerinde yerli gruplar halen geçmişte olduğu gibi doğa ile iç içe ve kadim Quechua (Latin Amerika yerli halkları) geleneklerine bağlı yaşamaktadır. Quechua öğretisinde doğa yani Pachamama (Toprak Ana) tinsel olarak önemli bir yere sahiptir. ["Can Rights of Nature Laws Make a Difference? In Ecuador, They Already Are" (Doğanın Hakkı Yasaları Fark Yaratabilir mi? Ekvator'da Zaten Yaratıyorlar)<https://insideclimatenews.org/news/21022022/rights-of-nature-laws-ecuador/#:~:text=In%202008%2C%20Ecuador%20became%20the,regulations%20weren't%20being%20effective>. (01.06.2022)]. Bu öğretilerde Quechua halkının atalarının bilgisini ve yaşam tarzını

birlikte doğa hukukun karşısında bütüncül olarak hak sahibi bir varlık olarak kabul edilmiştir³³³. Bu minvalde çevre adına dava açma konusunda da geniş bir yetkilendirme söz konusudur. Zira tüm kişiler, topluluklar, halklar ve milletler - Anayasa'da belirtilen şartları sağlamak kaydıyla- kamu makamlarını çevrenin hakkını koruma konusunda harekete geçirme hakkına sahiptir³³⁴.

Bunun dışında Ekvator Anayasası'nda doğaya var olma, varlığını sürdürme, gelişme ve büyüme gibi haklar tanımış; devlete nesli tükenmekte olan türlerin korunmasını ve ekosistemin zarar görmesinin engellenmesini sağlayacak önleyici ve kısıtlayıcı tedbirler alma yükümlülüğü getirilmiştir. Böylece Ekvator, dünyada bizzat çevreye hak tanıyan ilk ulusal anayasayı kabul etmiştir³³⁵. Bu bakımdan 2008'de ulusal bir referandumun ardından kabul edilen anayasa oldukça kıymetlidir³³⁶.

Önemle vurgulamak gerekir ki Ekvator Anayasası'nda tanınan haklar arasında bir hiyerarşi bulunmamaktadır. Bu nedenle doğanın hakları, diğer hiçbir hak kategorisinden üstün değildir. Bu doğrultuda Anayasa'da çevrenin hakkının kullanılması adına diğer hak ve özgürlüklerin kısıtlanabileceğine dair bir hüküm yoktur³³⁷.

Diğer taraftan bu düzenlemelerin ardından 2016 yılına kadar Ekvator mahkemeleri, çevrenin hakkı kapsamında getirilen on üç başvuruyu değerlendirmiştir. Bu başvurulardan on tanesi -aşağıda detaylı olarak izah edilecek Vilcabamba Nehri'nin kirliliğiyle ilgili başvuru da dâhil olmak üzere- Pachamama'nın lehine sonuçlanmıştır.

kucaklayan *sumak kawsay* düşüncesi çevrenin hak sahibi olarak kabul edilmesine katkıda bulunmuştur. *Sumak kawsay*, insanları Pachamama'nın bir parçası olarak görmektedir. Bütün her şeyin Pachamama'dan geldiğine inanılmaktadır. Yerli grupların siyasi olarak güçlenmesi ile birlikte bu tinsel düşünce kendisine hukuk alanında yer bulmaya başlamış, doğaya gösterilen bu sonsuz saygı ile onu koruma düşüncesi çevrenin hakkının uygulanmasını ortaya çıkarmıştır. ["Sumak Kawsay: Ancient Teachings of Indigenous Peoples" (Sumak Kawsay: Yerli Halkların Kadim Öğretileri) <https://pachamama.org/sumak-kawsay> (01.06.2022)]

³³³ Gordon, s. 53.

³³⁴ Pain, Pepper, s. 335.

³³⁵ Joshua Hammond, Salvaging The United Nations Redd Program Against The Backdrop Of International Human Rights Violations, Denver Journal of International Law and Policy, C.45, 2017, No:4, 445-456, s. 453-454.

³³⁶ Gordon, s. 53.

³³⁷ Pain, Pepper, s. 335.

Söz konusu davalardan dördü bir devlet kurumu tarafından, geri kalanı ise bireysel olarak vatandaşlar ve sivil toplum örgütlerince başlatılmıştır. 2019 yılı itibariyle Ekvator'un çevrenin anayasal hakkı kapsamındaki başvuru sayısı yirmi dörde çıkmıştır³³⁸.

Ancak bütün bu olumlu gelişmelere rağmen Ekvator'daki çevresel sömürü devam etmektedir. Bunun en büyük nedeni ise yüksek yoksulluk oranlarına sahip ülkeler için ekonomik kalkınmayı sağlamanın kolay yolunun doğal kaynakların çıkarılmasıyla elde edilen kazançlar olmasıdır. Bu minvalde Ekvator, yüzölçümüne oranlandığında batı yarımküredeki en yüksek yıllık ormansızlaşma oranına sahip ülkelerden birisi haline gelmiştir³³⁹.

2. Bolivya'daki Gelişmeler

Bolivya'nın 2009 tarihli Anayasası'nın giriş bölümünde "*Pachamama'nın gücü ve Tanrı'nın lütfu ile yeniden Bolivya'yı kurduk*" denilerek doğaya atıfta bulunmaktadır. Her ne kadar Bolivya Anayasası'nda doğaya bizzat hak verilmemiş olsa da 2010 yılında kabul edilen 071 sayılı Toprak Ana'nın Hakları Kanunu (Law of the Rights of Mother Earth) vasıtasıyla doğanın doğrudan hak sahibi bir varlık olduğu kabul edilmiştir³⁴⁰. Dünyada türünün ilk örneği olan bu yasa ile doğa için yaşama ve var olma hakkı dâhil olmak üzere; yaşamsal döngülerin ve süreçlerin insandan bağımsız olarak sürdürülmesi hakkı, saf su ve temiz hava hakkı, denge hakkı, kirlenmeme hakkı, hücrel ve/veya genetik yapıların değiştirilmemesi hakkı, - ekosisteme ve yerel topluluklara olumsuz yöndeki tesirleri nedeniyle- altyapı ve kalkınma projelerinden etkilenmeme hakkı gibi çeşitli haklar tanınmıştır³⁴¹.

Bu kanun ayrıca Toprak Ana'nın yasal statüsünü şu şekilde ifade etmektedir: "*Toprak Ana'nın haklarını korumak ve uygulamak müşterek kamu yararınadır ve*

³³⁸ Pain, Pepper, s. 336.

³³⁹ Pain, Pepper, s. 325-326.

³⁴⁰ Romanò, Rebecca, "Can Nature Be Entitled To Constitutional Rights? A Historical Overview And The Innovative Approach Of Bolivia And Ecuador", 2017, 1-20, s. 7.

³⁴¹ Lofts, s. 49.

insan toplulukları da dâhil olmak üzere Toprak Ana'nın tüm bileşenleri, bu Kanunda tanınan tüm doğal haklara sahiptir. Toprak Ana'nın haklarının kullanılması, onun çeşitli bileşenlerinin özelliklerini dikkate alacaktır. Bu Yasa kapsamındaki haklar, Toprak Ana'nın diğer haklarının varlığını sınırlamaz”³⁴².

Belirtildiği üzere Bolivya'da Toprak Ana'nın yasal olarak tanınmasında kamu yararı olduğuna inanılmaktadır. Bu minvalde Bolivya mevzuatı, doğrudan doğruya doğaya ve çevreye tüzel kişilik vermek yerine, insanların doğanın parçaları üzerindeki egemenliğini engellemeyi denemiştir. Böylelikle sadece insanlara değil, doğaya da birtakım haklar tanınmıştır³⁴³.

Öte yandan Ekim 2012'de Bolivya, Toprak Ana'nın Hakları Kanununa ek olarak, “Toprak Ana ve İyi Yaşamak için Bütünsel Gelişim Çerçeve Yasası”nı kabul etmiştir. Ancak bu yasal değişim çevrenin hakkının gelişimi bakımından önem arz etse de çevreyi koruma bakımından beklenen etkiyi tam olarak gösterememiştir. Zira düzenleme ile çevrenin var olması ve gelişmesi hedeflenmiş iken Bolivya Hükümeti yasanın kabulünden sonra doğaya zarar verici etkileri olan kaynak çıkarma ve milli parkları petrol arama faaliyetleri için açma projelerini onaylamıştır³⁴⁴.

Bolivya'da çevrenin hakkı kanunlaşmıştır, fakat madencilik endüstrisi ve sanayileşme de çevre aleyhine büyümeye devam etmiştir. Örneğin, Mayıs 2015'te yürürlüğe giren 2366 sayılı Kararname ile Bolivya'nın altmıştan fazla koruma alanında ve yirmi iki milli parkında keşif amaçlı sondaj yapmak yasal hale getirilmiştir. Diğer yandan 2019 yılında Bolivya, yangınlardan dolayı büyük miktarda orman kaybetmiştir. Ancak bunların doğal yangınlar olmadığı, hatta ekonomik kalkınma politikalarının bir tezahürü olan ormansızlaştırma faaliyeti kapsamında gerçekleştirildiği iddia edilmiştir. Yaşanan bu gibi gelişmeler Bolivya'daki çevreci

³⁴² Pain, Pepper, s. 337.

³⁴³ Gordon, s. 53-54.

³⁴⁴ Lofts, s. 50.

hareketin hükümetin eylemlerini maskeleyerek amacıyla üretilen bir araçtan ibaret olduğuna ilişkin eleştirileri gündeme getirmiştir³⁴⁵.

3. Uganda'daki Gelişmeler

Uganda Mart 2019'da, Ekvator ve Bolivya'daki düzenlemeler benzer olarak çevrenin hakkını yasalaştırmıştır. 2019 Ulusal Çevre Kanunu ile çevreye; yaşam döngülerini, yapısını, işlevlerini ve evrimdeki süreçlerini var etme, sürdürme ve yeniden oluşturma gibi haklar tanımıştır³⁴⁶. Kanun bu doğrultuda doğaya ait herhangi bir hakkın ihlali söz konusu olduğunda herkesin dava açma hakkının olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kanun uyarınca, Uganda hükümeti çevre konusunda stratejik politika rehberliği için bir Çevre Politika Komitesi kurmuştur³⁴⁷.

Ekvator ve Bolivya'nın başlattığı ve Uganda'nın takip ettiği bu akım *the nuevo constitucionalismo* (yeni anayasacılık) olarak adlandırılmış ve *insan ve doğa arasındaki toplumsal sözleşme* olarak tanımlanmıştır³⁴⁸. Bu noktada belirtmek gerekir ki söz konusu gelişmeler önemli olsa da çevrenin hakkı bağlamında hala kat edilecek uzun bir yol vardır.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir başka husus da hem Ekvator hem de Bolivya'da çevrenin haklarına saygı göstermeye yönelik çalışmaların, yerli grupların siyasi gücünün arttığı döneme denk gelmiş olmasıdır³⁴⁹. Böylece Ekvator ve Bolivya'daki yeni mevzuat, sadece çevreyi korumaya yönelik olmakla kalmamış, yerli halkların daha iyi koşullar altında yaşamasını da hedeflemiştir. Bu kapsamda Latin Amerika kaynaklarının sınırsız sömürsünü öngören neoliberal ekonomik modellere karşı bir tutum geliştirilmiştir³⁵⁰.

³⁴⁵ Pain, Pepper, s. 326.

³⁴⁶ Pain, Pepper, s. 338.

³⁴⁷ Pain, Pepper, s. 338.

³⁴⁸ Romanò, s. 8.

³⁴⁹ Gordon, s. 53.

³⁵⁰ Macpherson, s. 333.

C. Çevrenin Hakkına Münferit Yaklaşan Düzenlemeler

1. Yeni Zelanda

Ekvator ve Bolivya'da olduğu gibi Yeni Zelanda'da³⁵¹ da çevrenin hakkı, büyük ölçüde yerel yaşantının etkisiyle hukukileşmeye başlamıştır. Fakat diğer iki ülkenin aksine Yeni Zelanda'da doğanın tamamı için hak tanınması yerine, belirli doğal varlıklara kişilik addedilmiştir³⁵².

Yeni Zelanda'da 2014 yılında Te Urewera Kanunu ile Te Urewera Ulusal Parkı'nı oluşturan arazi, "kendi içinde bir kimliğe" sahip bir tüzel kişilik olarak ilan edilmiştir. Bu yasal değişiklikle birlikte halk bu yeni tüzel kişiliğe daha fazla dikkat göstermeye teşvik edilmiştir. Öte yandan söz konusu yasa kapsamında Te Urewera'yı korumak ve çıkarlarını temsil etmek amacıyla bir kurul oluşturulmuştur. Bu kurulda hem kraliyet tarafından belirlenen hem de yerel aşiretler tarafından seçilen temsilciler yer almıştır³⁵³.

³⁵¹ Tarih Yeni Zelanda'nın, *düşünülmeyen* söz konusu olduğunda adım atma cesaretine sahip bir ülke olduğunu göstermektedir. Nitekim 1893 yılında kadınlara oy hakkı tanıyan ilk ulus olmaları *düşünülmeyene* karşı aldıkları tavra bir örnektir. Benzer olarak 1970'lerde nükleer silahlanmaya karşı tepki gösteren ilk uluslardan olmuşlardır. ["The rise of the rights of nature" (Çevrenin hakkının yükselişi) <https://www.rapidtransition.org/stories/the-rise-of-the-rights-of-nature/> (01.06.2022)] Başbakanlık koltuğunda oturan Jacinda Ardern, Dünya'da bu görevi yürüttüğü esnada doğum yapan ender kadın yöneticilerden birisidir. ["The Prime Minister of New Zealand just gave birth to her first child—here's why it's a big deal" (Yeni Zelanda Başbakanı az önce ilk çocuğunu doğurdu - işte bunun neden önemli olduğu) <https://www.cnbc.com/2018/06/22/new-zealand-prime-minister-jacinda-ardern-gave-birth-to-her-first-child.html> (01.06.2022)]. Dolayısı ile Yeni Zelanda'nın geleneğinde *düşünülmeyeni* düşünme bulunmaktadır. Çevrenin hakkının kabul edilmesinde Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi yerli halkın büyük etkisi bulunmaktadır. Māori olarak bilinen yerli halkın doğal dünyaya bakış açısı, bütünsel bir epistemolojik dünya görüşünü kapsamaktadır. Bilme, var olma ve yapma yöntemleri Papatnanuku (Toprak Ana), Ranginui (Gökyüzü Baba) ve onların çocukları (okyanuslar gibi) ile bağlantılıdır. Hepsi doğal dünyanın koruyucusu olarak hareket etmektedir. Ira tangata (insanlar) olarak rolümüz kaitiaki'dir (bekçi) ve bizi çevreleyen ve destekleyen doğal sistemlerin fiziksel ve ruhsal sağlığını beslemek ve korumak bizim yükümlülüğümüzdür. Kaitiaki, vesayet görevini yerine getirmektedir. Bu nedenle insanlar, mevcut ve gelecek nesiller için doğal kaynakları koruma ve yönetme sorumluluğundadır. Pain, Pepper, s. 318.

³⁵² Gordon, s. 54-56.

³⁵³ Tuttle, Myra El Fakhry, "Do Natural Objects Have Legal Rights?", LawNow 44, N:4, 2020, 20-22, s. 21.

Kanunun toplum nezdinde yarattığı bakış açısını yansıtacak bir örnek verilecek olursa; Te Urewera, Koruma Bakanlığı tarafından yönetilen bir milli park iken, artan sıçan popülasyonu zehirli bir sprey kullanılarak kontrol altına alınmıştır. Te Urewera Yasası'nın yürürlüğe girmesinin ardından parkın koruyucuları (Tuhoe yerel halkı), zehirli sprey kullanımının çevreye zarar verdiğini düşünerek popülasyonlarını kontrol etmek için sıçanları yakalamaya ve avlamaya başlamıştır³⁵⁴. Böylece Tuhoe avcıları, sıçan popülasyonunu ekosisteme zarar vermeyecek bir seviyede tutmaya gayret göstermiştir. Bununla beraber, bu faaliyetler ayrıca sıçan eti tüketen ve sıçan kürkü satan Tuhoe aileleri için sürdürülebilir bir geçim kaynağı haline gelmiştir³⁵⁵. Dolayısıyla Te Urewera Yasası ile sıçan popülasyonu çevreyi gözetken bir çözüm ile kontrol edilebilir bir düzeye getirilmiştir.

Yeni Zelanda'da 2017 yılına gelindiğindeyse Te Awa Tupua Kanunu ile Whanganui Nehri'ne tüzel kişilik kazandırılmıştır. Böylece Yeni Zelanda'da çevrenin hakkı hareketi daha da ivme kazanmıştır³⁵⁶. Kanunun verdiği yetkiyle beraber, Whanganui Nehri tüzel bir kişinin sahip olabileceği tüm hak, görev ve yükümlülükleri haiz bir hukuk öznesi haline gelmiştir³⁵⁷. Kanun, dağlardan denize kadar Whanganui Nehri'ni içeren fiziki unsurların -hatta metafiziki ögeler de dâhil olmak üzere- tamamının bölünmez ve yaşayan bir bütün olduğunu ifade etmektedir³⁵⁸. Bu tüzel kişilik -yani nehir- adına hareket etmek için biri yerli halktan diğeri ise kraliyet tarafından seçilen iki üyeli ve Te Pou Tupua isimli bir vasi ofisi oluşturulmuştur³⁵⁹.

Yukarıda ele alınan her iki düzenleme de yerel halk Maorilerin ekosistemler üzerindeki hem sosyal hem de siyasal tesirini artırmıştır. Yine de Kraliyet, Tuhoe ve Whanganui İwi kabile halklarına her iki ekosistemin de kontrolünü tamamen vermeyi reddetmiş³⁶⁰, vasi kurullarında kraliyet temsilcilerini de görevlendirmiştir. Bununla

³⁵⁴ Pain, Pepper, s. 329-330.

³⁵⁵ Pain, Pepper, s. 330.

³⁵⁶ Macpherson, s. 334.

Ayrıca bkz. Tuttle, s. 21.

³⁵⁷ Macpherson, s. 334.

³⁵⁸ Tuttle, s. 21.

³⁵⁹ Macpherson, s. 334.

³⁶⁰ Pain, Pepper, s. 331.

beraber söz konusu düzenlemelere nadiren başvurulmuştur. Zira Yeni Zelanda topraklarında ekosistemin çıkarını korumak için ilgili mevzuata başvurmaya neden olacak ölçüde önemli bir sorun oldukça ender ortaya çıkmaktadır³⁶¹.

2. Avustralya

Avustralya Victoria Eyaleti, 2017 yılında Yarra Nehri Koruma (Wilip-gin Birrarung murrn) Kanunu'nu kabul ettiğinde, Yeni Zelanda'nın doğanın kişilik çerçevesinin bazı kısımlarını buraya da uyarlamıştır. Söz konusu Kanun ile Yarra Nehri'nin yaşayan bir varlık olarak yasal statüsü kabul edilmiş, bununla birlikte nehrin kendisine herhangi bir tüzel kişilik veya hak tanımamıştır. Öte yandan Kanun, Birrarung Konseyi'ni nehrin bağımsız sesi olarak atamıştır. Bu kapsamda Birrarung Konseyi'nin Yarra Nehri'ni savunmadaki rolü, yukarıda ele alınan Yeni Zelanda yasalarında kabul edilen vesayet modeline benzemektedir³⁶².

D. Yerel Yönetimler Tarafından Yapılan Düzenlemeler

Amerika Birleşik Devletleri'nde federal düzeyde bir düzenleme bulunmasa da, birçok eyalette çevrenin hakkı tanınmıştır. Diğer taraftan ABD'de, doğayı insan kaynaklı zararlardan korumaya çalışan toplum hareketlerinin önderliğinde çevrenin hakkı aktivizmi hızla artmaktadır³⁶³. Örneğin 2006 yılında, Tamaqua Borough isimli küçük bir Pennsylvania topluluğu, Çevresel Hukuki Savunma Fonu Topluluğu (CELDF) ile birlikte çevreyi zehirli atık suların boşaltılmasından koruyacak bir yasa taslağı hazırlamıştır. Aslına bakılırsa çevrenin hakkının ilk kez yasal olarak tanınmasını hedefleyen çalışma budur³⁶⁴. Hatta bu taslak -yukarıda detaylı olarak yer verdiğimiz- Ekvator'daki anayasal gelişmeler için de ilham kaynağı olmuştur³⁶⁵.

³⁶¹ Pain, Pepper, s. 339.

³⁶² Pain, Pepper, s. 340.

³⁶³ Macpherson, s. 342.

³⁶⁴ Tanasescu, Mihnea, Environment, Political Representation, and the Challenge of Rights, Speaking for Nature, Palgrave Macmillan Yayınları, Birleşik Krallık, 2016, s. 107.

³⁶⁵ Gordon, s. 58.

Tamaqua düzenlemesini takiben diğer yerel hükümet yetkilileri de benzer çalışmaları yapmıştır. Bu kapsamda ABD’de ülke çapında çevrenin hakkına yönelik otuz altı düzenleme kabul edilmiştir. Bununla birlikte benzer hazırlıklar belediye düzeyinde de yapılmıştır. Örneğin tek başına Pennsylvania eyaletinde yüzden fazla belediyede bu yönde çalışmalar gerçekleştirilmiştir³⁶⁶. Bu yerlerden bazıları Santa Monica/Kaliforniya; Mora/Yeni Mexico; Atina/Ohio; Mountain Lake Park/ Maryland ve Broadview Heights/Ohio’dur. Örneğin, Santa Monica yönetmeliği, *"doğal topluluklar ve ekosistemler, Santa Monica Şehri'nde var olmak ve gelişmek için temel ve devredilemez haklara sahiptir."* demektedir. Yine aynı yönetmeliğe göre söz konusu haklardan çevre adına yararlanabilmek için şehir sakinleri, bu doğal toplulukları ve ekosistemleri korumak adına kendiliğinden eylemde bulunabilmektedir³⁶⁷.

ABD’deki ilk hak temelli hukuki düzenleme ise Ohio eyaletinin Toledo şehrinde gerçekleştirilmiştir. Öyle ki halk Erie Gölü’nün haklarını tanıyan bir beyannameyi kabul etmiştir. Göl’ün var olma, büyüme ve gelişme hakkını koruyan ve bu doğrultuda belirli bir ekosisteme haklar tanınmıştır³⁶⁸. Bununla birlikte Ohio eyaletinden sorumlu Bölge Mahkemesi tarafından Erie Gölü’ne hak tanıyarak onu korumayı amaçlayan bu yasanın anayasaya aykırı olduğuna karar vermiştir³⁶⁹.

E. Çevrenin Hakkının Yargı Kararlarına Yansımaları

1. Genel Olarak İctihadın Gelişim Süreci

Ekvator'da doğanın haklarını savunmaya yönelik çok sayıda dava açılmıştır. Hatta doğanın hak sahibi bir varlık olarak davacı olabileceğine yönelik içtihat da bu

³⁶⁶ Macpherson, s. 343.

³⁶⁷ Boyd, s. 13.

³⁶⁸“Rights of Lake Erie Recognized in Historic Vote”, (Erie Gölü'nün Hakları Tarihi Oylamada Tanındı) <https://celdf.org/2019/02/rights-of-lake-erie/>, (13.05.2022)

³⁶⁹ “Federal judge rules Lake Erie Bill of Rights unconstitutional”, (Federal yargıç Erie Gölü Haklar Bildirgesi'ni anayasaya aykırı buldu) <https://www.jurist.org/news/2020/02/federal-judge-rules-lake-erie-bill-of-rights-unconstitutional/>, (13.05.2022)

şekilde gelişmiştir. Nitekim Vilcabamba nehri davasında herkesin bir nehir adına dava açabileceği böyle tespit edilmiştir. Buna ek olarak doğanın hakları ihlal edildiğinde herkesin suç duyurusunda bulunabileceği, çevrenin bozulmasının önlenmesi adına önlemler alabileceği ve dava edenler iddia etmese bile mahkemenin çevrenin haklarını re'sen dikkate alabileceği belirtilmiştir³⁷⁰.

Bu doğrultuda Vilcabamba nehri davasının çevrenin hakkının gelişimi açısından oldukça önemli olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Zira tarihte ilk defa mahkemeler önünde çevrenin hakkının olduğu bu dava ile kabul edilmiştir³⁷¹. Mart 2011'de Ekvator'un Loja eyaletinde görülen davada mahkeme, hakkını Ekvator Anayasası'ndan aldığını belirttiği çevreyi -yani Pachamama'yı- haklı bularak tarihe geçmiştir. Olayda, nehrin akış yönündeki arazi sahipleri tarafından -bir yol inşaatıyla bağlantılı olarak- yerel hükümet yetkililerine, Vilcabamba Nehri'ne büyük miktarda kaya, çakıl ve moloz boşalttıkları gerekçesiyle dava açılmıştır. İddialara göre bu inşaat artıkları, nehrin daralmasına yol açarak debiyi artırmış ve nehrin aşağısındaki arazilerde sele neden olmuştur. Ancak davacılar iddialarını mülkiyet hakkı ihlaline dayandırmak yerine, yeni kabul edilen bir hak olan çevrenin hakkı ile temellendirmişlerdir³⁷². Bu kapsamda davayı "doğa adına, özellikle Vilcabamba Nehri adına" açtıklarını belirtmişlerdir³⁷³.

Mahkeme, çevrenin hakkının ilk defa kabul eden bu kararda ayrıca eyalet hükümeti tarafından yol genişletme çalışması esnasında bazı artık malzemelerin Vilcabamba Nehri'ne bırakıldığı gerçeğini kabul etmiştir. Burada ilginç olabilecek bir

³⁷⁰ Sheber, s. 148.

³⁷¹ Kararın gerekçesi şu şekildedir: "Dünyanın demokrasisi olarak tanımladığı düzeni ilerletmek için temel bazı şartlar vardır; [ve bu şartlar aşağıdaki unsurların tanınmasını içerir]:

a) Bireysel ve toplu olarak insan hakları, dünyadaki diğer doğal toplulukların haklarıyla uyumlu bir ilişki içinde olmalıdır;

b) Ekosistemlerin var olma ve hayati süreçlerini sürdürme hakkı vardır;

c) Doğada ifade edildiği şekliyle yaşam çeşitliliğinin kendine has bir değeri vardır;

d) Ekosistemler, insanlara fayda sağlamaktan bağımsız olarak bir değere sahiptir;

e) Ekosistemlerin ve doğal toplulukların var olmak ve gelişmek için devredilemez bir hakka sahip olduğu yasal bir çerçeve, Doğayı en yüksek değer ve önem düzeyine yerleştirecektir." Detaylı bilgi için bkz. Joel Colon-Rios, "The Rights of Nature and the New Latin American Constitutionalism," New Zealand Journal of Public and International Law 13, No. Special Conference Issue: New Thinking on Sustainability, 2015, 107-114, s. 111.

³⁷² Lofts, s. 47-48.

³⁷³ Colon-Rios, s. 111.

husus da çevrenin hakkı adına açılan davalarda mahkemenin ispat yüküne ilişkin tespitidir. Zira mahkemeye göre davacılar çevresel zararın davalının eylemlerinden kaynaklandığını kanıtlamak zorunda değildir. Keza kendi eylemleri ile bir zarara sebep olmadığını ispat etme yükü idarede, dolayısıyla da davalıdadır³⁷⁴.

Diğer taraftan mahkeme tarafından eyalet hükümetinin nehrin kirlenmesini durdurmaya yönelik bir dizi düzeltici önlem alması gerektiğine hükmedilmiştir. Fakat bu karara rağmen düzeltici önlemler tam olarak alınmamıştır. Örneğin, eyalet hükümeti nehir kenarını kısmen temizlemesine rağmen nehirde biriken hafriyat malzemelerini kaldırmamıştır³⁷⁵. Bu doğrultuda yolun inşaatı çevre düzenlemeleri ve yönetmeliklerine aykırı şekilde devam etmiştir³⁷⁶. Buna ilave olarak davacılar, Eyalet Mahkemesi'nin söz konusu kararının idare tarafından uygulanmadığı gerekçesiyle 2012 yılında Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuş, ancak bu başvuru 2018 yılında Mahkeme tarafından eyalet hükümetinin düzeltme kararlarına yeterince uyduğu belirtilerek reddedilmiştir³⁷⁷.

Bolivya'daki çevrenin hakkı uygulamaları kapsamında yapacağımız incelemede ise TIPNIS davası iyi bir örnek olacaktır. Öyle ki Bolivya Amazonu'ndaki Isiboro Parkından (Isiboro Sécure Indigenous Territory and National Park / TIPNIS) geçecek şekilde yapılması planlanan otoyol projesinin bölgeye ekonomik kalkınma getireceği vaat edilmiştir. Ancak yerel halk bu projeye şiddetle karşı çıkmıştır. Bu kapsamda görülen davada Bolivya Anayasa Mahkemesi tarafından karayolu inşaatı için yerli topluluklara önceden danışılması gerektiğine hükmedilmiş ve proje durdurulmuştur³⁷⁸.

³⁷⁴ Colon-Rios, s. 111.

³⁷⁵ Colon-Rios, s. 112.

³⁷⁶ Lofts, s. 48.

³⁷⁷ Pain, Pepper, s. 354,

The Cyrus R. Vance Center For International Justice, Earth Law Center International Rivers, "Rights of Rivers", 2019, s. 34.

<https://3waryu2g9363hdvii1ci666p-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/sites/86/2020/09/Right-of-Rivers-Report-V3-Digital-compressed.pdf>, (14.06.2022)

³⁷⁸ "TIPNIS Case" (TIPNIS Davası)

<https://www.rightsofnaturetribunal.org/cases/tipnis-case/>, (30.05.2022)

Bununla birlikte hükümet bu karar üzerine TIPNIS topluluklarıyla bir dizi görüşme gerçekleştirmiş ve -devam eden yoğun itirazlara rağmen- yapılan istişare ile otoyolun yerel halk tarafından önemli ölçüde kabul gördüğünü beyan etmiştir. Böylece yapım aşamasında olan otoyol projesine en kısa sürede yeniden başlayacağını duyurmuştur. Öte yandan Ağustos 2017'de, yerli halka ait geleneksel topraklarda ulaşım altyapısının inşasına izin vermeyen önceki kanun yürürlükten kaldırılmış ve Isiboro Parkının Korunması, Bütünsel ve Sürdürülebilir Gelişimi Hakkındaki Yasa ("Koruma Yasası") yürürlüğe konulmuştur³⁷⁹. Bu yeni kanun ile TIPNIS'in özel dokunulmaz statüsünü sonlandırılarak tartışmalı otoyolun inşasına izin verilmiştir³⁸⁰.

2014 yılında çevrenin hakkının uygulanmasını incelemek ve Dünya'nın yok olmasını engellemek amacıyla kurulan Uluslararası Doğanın Hakları Mahkemesi (IRNT)³⁸¹ 2019 yılında yaptığı inceleme esnasında Koruma Yasası'nın yürürlüğe girmesinden önce yerel halk ile yeterli istişarenin yapılmadığını belirlemiştir. Bu nedenle IRNT, Bolivya Hükümeti'nin ilgili yol yapımını derhal durdurmasını tavsiye etmiştir. Ancak bu gerçekleşmemiş ve Bolivya Hükümeti IRNT'nin böyle bir yetkisi olmadığını iddia etmiştir³⁸².

Sonuç olarak denilebilir ki Ekvator ve Bolivya, çevrenin hakkının hukukleştirilmesi kapsamında Dünya ülkelerine güzel birer örnek olmuştur. Bu kapsamda mahkemeler tarafından mevcut yasal düzenlemeler ekseninde kararlar

³⁷⁹ Pain, Pepper, s. 332.

³⁸⁰ Fabricant, Nicole / Postero, Nancy, "Performing Indigeneity in Bolivia: The Struggle Over the TIPNIS", Indigenous Life Projects and Extractivism, Ethnographies from South America, Chapter 10, 245-272, s. 257.

³⁸¹ Uluslararası Doğanın Hakları Mahkemesi çevrenin hakkı savunucularından olan Doğanın Hakları İçin Küresel İttifak (GARN-Global Alliance For The Rights Of Nature) tarafından çevre koruma çabalarını kolaylaştırmak amacıyla Ocak 2014'te oluşturulmuştur. ["About Us" (Hakkımızda) <https://www.rightsofnaturetribunal.org/about-us/#1591633197872-8cc8e4fb-8016>, (16.06.2022)] Mahkeme, çevrenin hakkının tanınmasında sosyal baskı sağlayarak çevrenin hakkının hukukleşmesini teşvik etme amacı gütmektedir. Ayrıca dünyanın her yerinden insanların doğa adına konuşmaları için bir forum oluşturmayı, Dünya'nın yıkımını protesto etmek için tavsiyelerde bulunmayı amaçlamaktadır. Mahkeme, devlet merkezli uluslararası hukuk ve anlaşmadan ziyade sivil toplum tarafından meydana getirilmiştir. Bu bakımdan hâlihazırda mahkemenin kararları uluslararası hukukun bir parçası olarak kabul edilmemekte ve herhangi bir devletin hukuk sisteminde doğrudan uygulanmamaktadır. [Maloney, Michelle, "Building an Alternative Jurisprudence for the Earth: The International Rights of Nature Tribunal," Vermont Law Review 41, No.1, 2016, 129-142, s.141-142]

³⁸² Pain, Pepper, s. 332-333.

verilmeye başlanmıştır. Lakin buna rağmen söz konusu kararların uygulanmaması veya farklı yasal düzenlemeler ile çevrenin haklarının askıya alınması gibi nedenlerle beklenen koruma sağlanamamıştır. Bu noktada ifade etmek gerekir ki burada bahsettiğimiz kararların yanında aşağıda değineceğimiz ve çevre hakkının içtihat yoluyla tanınmasına imkân veren mahkeme kararları da çevrenin hakkına dair oldukça önemli örneklerdir.

2. Çevrenin Hakkını İchtihat Yoluyla Tanıyan Devletlere Genel Bir Bakış

Tıpkı -yukarıda değindiğimiz- Yeni Zelanda mevzuatında olduğu gibi Kolombiya, Hindistan ve Bangladeş'te de çevrenin hakkı kapsamında doğaya bir bütün olarak hak verilmesi tercih edilmemiş, bundan ziyade münferit doğal varlıklara haklar tanınarak bu varlıkların korunmaları hedeflenmiştir³⁸³. Fakat söz konusu devletlerdeki bu tür çabalar yasama organlarınca değil, yargı makamlarınca ya da doğrudan idari makamlarca sergilenmiştir. Bu meyanda Yeni Zelanda'daki gelişmeleri kendine ilham alan Kolombiya'da Anayasa Mahkemesi'nin 2016 yılında aldığı bir kararında Atrato Nehri'nin yasal bir statüye sahip olduğu ifade edilmiştir³⁸⁴. Üstelik Mahkeme gerekçesinde doğrudan Yeni Zelanda'yı örnek olarak göstermiştir³⁸⁵.

Aslına bakılırsa Atrato Nehri davası, hem zehirli kimyasalların nehre girmesine neden olan madenciliğin hem de nehrin akışını değiştiren yasadışı ağaç kesiminin neden olduğu çevresel bozulma nedeniyle başlamıştır. Cudinarca İdari Mahkemesi ise başvurucuların nehri korumakla yükümlü olmadığı gerekçesiyle davacılar aleyhine karar vermiş ve bu karar daha sonra Anayasa Mahkemesi'ne taşınmıştır³⁸⁶. Söz konusu başvuruda davacılar; devlet tarafından ihlal edildiğini belirttikleri temel yaşam, sağlık, su, gıda güvenliği, temiz ve sağlıklı çevre, kültür ve toprak haklarının korunmasını istemişlerdir³⁸⁷. Davacılarca gündeme getirilen bu iddialar Anayasa Mahkemesi

³⁸³ Gordon, s. 57.

³⁸⁴ Macpherson, s. 334.

³⁸⁵ Sheber, s. 161.

³⁸⁶ Pain, Pepper, s. 355.

³⁸⁷ Macpherson, s. 334.

tarafından yerinde bulunarak ihlal kararı verilmiştir. Ancak Mahkeme'nin hükmü bununla sınırlı olmamıştır. Nitekim kararda Atrato Nehri ayrıca kendi koruma, muhafaza etme, bakım ve yenileme gibi haklara sahip olan yasal bir varlık olarak nitelendirmiştir³⁸⁸.

Bu noktada Hindistan'da 2012 yılında, tüm yüksek mahkemelerin bağlı olduğu Üst Yüksek Mahkeme tarafından doğanın korunmasına ilişkin olarak, insan merkezli olmayan görüşlerin de dikkate alınması gerektiğine hükmedilmiştir. Bu minvalde Hindistan Hayvan Refahı Kurulu / A. Nagaraja & Ors. davasında Hindistan Anayasası'nın 21. maddesinde yer alan yaşam hakkının hayvanları da kapsayacağı belirtilmiştir. 2013 yılına gelindiğindeyse bir idari organ olan Hindistan Çevre ve Orman Bakanlığı deniz memelilerini, zararlardan korunabilmesi amacıyla, "insan olmayan kişiler" olarak ilan etmiştir³⁸⁹.

Diğer taraftan Mart 2017'de Hindistan'daki yüksek mahkemelerden birisi olan Uttarakhand Yüksek Mahkemesi, Ganj Nehri Havzası'nın kişilik hakları olduğunu belirtmiş; bu doğal varlığı tüm hak, görev ve yükümlülüklerle sahip tüzel ve canlı bir varlık olarak nitelendirmiştir³⁹⁰. Bu nedenle, nehri kirletmek yasal olarak bir bireye zarar vermekle eşdeğer kabul edilmiştir. Bu doğrultuda nehri ve kollarını korumak için yasal koruyucu olarak üç memur atanmıştır³⁹¹. Ancak Hindistan Üst Yüksek Mahkemesi, Ganj nehrine yasal statü veren bu kararı bozmuştur. Yine de bozulan kararın Yeni Zelanda'nın Whanganui Nehri'ne atıfta bulunması çalışmamız açısından oldukça dikkat çekicidir. Zira bu durum bir mahkemenin diğer ülkelerdeki -Yeni Zelanda – uygulamalara bakarak, çevre sorunlarını çözmek için mukayeseli hukuka yönelik bir inceleme gerçekleştirdiğini göstermektedir³⁹².

³⁸⁸ Macpherson, s. 335.

³⁸⁹ Gordon, s. 57-58.

³⁹⁰ Tuttle, s. 21.

Ayrıca bkz. Gordon, s. 57-58.

³⁹¹ Tuttle, s. 21.

³⁹² Sheber, s. 161.

Ganj nehrinin tüzel kişi olarak tanınmasından birkaç gün sonra ise, yine Uttarakhand Yüksek Mahkemesi tarafından, Himalaya dağ silsilesindeki buzulların, nehirlerin, akarsuların, derelerin, göllerin, ormanların, havanın, ormanların, çayırların, vadilerin, sulak alanların, otlakların ve yaylaların da tüzel kişilikler olduğuna karar verilmiştir³⁹³. Bu doğrultuda ayrıca Himalayalar'da kasten veya taksirle bir hasara ve/veya zarara neden olan herhangi bir kişinin hukuk ve ceza yasaları uyarınca yargılanacağı da belirtilmiştir³⁹⁴.

Öte yandan Uttarakhand Yüksek Mahkemesi'nin bu kararında küresel ısınmaya yönelik ifadeler de yer almıştır. Bu kapsamda iklim değişikliği buzullara tüzel kişilik verilmesini neden olan en büyük tehdit olarak tanımlamıştır. Ayrıca nehirlerin, ormanların, göllerin, su kütlelerinin, havanın ve buzulların varlığının da küresel ısınma, iklim değişikliği ve kirlilik nedeniyle tehlikede olduğuna dikkat çekilmiştir³⁹⁵.

Bangladeş'te ise Turag Nehri davası ile çevrenin hakkı tanınmıştır. “Bangladeş İçin İnsan Hakları ve Barış” isimli sivil toplum örgütü, Turag Nehri üzerindeki yasadışı tecavüzleri durdurmak ve daha fazla inşaat malzemesinin atılmasını engellemek için Bangladeş Yüksek Mahkemesi'ne başvurmuştur. Söz konusu başvuru, Bangladeş Anayasası'nın vatandaşların yaşama hakkı da dâhil olmak üzere temel insan haklarının kullanılmasına ilişkin 102. maddesi uyarınca yapılmıştır. Yüksek Mahkeme kararında, nehri tüzel bir kişi ve canlı bir varlık olarak ilan etmiş ve Yeni Zelanda'daki Te Awa Tupua Kanunu'na ve Kolombiya'daki Atrato Nehri kararına atıfta bulunmuştur³⁹⁶.

F. Karşılaştırmalı Hukukta Uygulanan Modellerin Karşılaştırılması

Mukayeseli hukukta çevrenin korunması daha çok devletin düzenine ilişkin olarak görülmekte ve bu doğrultuda hak ve özgürlükler bakımından bir sınırlama

³⁹³ Tuttle, s. 21.

³⁹⁴ O'Donnell, Talbot-Jones, bkz. What legal rights has the Uttarakhand High Court created for nature?

³⁹⁵ Tuttle, s. 22.

³⁹⁶ Pain, Pepper, s. 360.

nedeni olarak sayılmaktadır³⁹⁷. Hatta kimi anayasalarda çevre güvenliği milli güvenlik ile irtibatlı görülmektedir³⁹⁸. Bununla birlikte çevrenin hakkı olduğunu savunan görüşe göre; çevre var olma, yaşam döngüsünü sürdürme, gelişme ve yeniden oluşturma gibi birçok farklı hakka sahiptir. İnsanlar ise bu hakları çevre adına uygulamakla yükümlüdür³⁹⁹. Bu noktada çevrenin hakkının uygulanması konusundaki modelin seçimi çevreye tanınan hakkın kâğıt üzerinde kalmaması adına önemlidir.

Örneğin Ekvator'da, bir kişi veya kuruluş çevrede neler olup bittiğini anlayana, anlasa da devreye girene kadar çevresel zararlar meydana gelmeye devam etmektedir. Zira o esnada çevreye verilen zararı gözlemleyen bir topluluk veya kuruluş bulunmuyorsa doğal varlıklara verilen zarar hiçbir müdahale olmadan sürebilmektedir. Fakat Yeni Zelanda modeli düşünüldüğünde, çevre koruyucuların atanması ve böylelikle doğadaki faaliyetleri dikkatle izleyebilen bir topluluk oluşturulması ile nispeten daha etkin bir koruma sağlanmaktadır⁴⁰⁰. Bununla beraber Ekvator ve Bolivya örnekleri esas alındığında çevrenin tamamı hak sahibi olarak kabul edildiği için davalar ülke genelinde açılabilir⁴⁰¹. Diğer taraftan Yeni Zelanda ve Hindistan gibi devletlerde ise tüzel kişi olarak kabul edilmeyen doğal varlıklar adına dava açmak mümkün olmamaktadır.

Buna göre devletler ihtiyaçlarına bağlı olarak bu modellerden herhangi birini kendine örnek olarak alabilir. Örneğin çevrenin hakkını bütüncül olarak yasalarına dâhil etme ihtiyacı bulunan bir devlet için Ekvator veya Bolivya iyi örneklerdir. Öte yandan münferit doğal varlıkları korumakla daha fazla ilgilenen devletler ise Yeni Zelanda ve Hindistan örneğine yönelebilir. Buna ek olarak başka devletlerde verilen mahkeme kararları da çevreye hak tanınmasına yönelik olarak emsal teşkil edebilir. Keza yukarıda değindiğimiz ve Kolombiya'nın Atrato Nehri için Yeni Zelanda'yı

³⁹⁷ Bayra, Ersin, Hak ve Özgürlükleri Sınırlandıran Kavramların Tasnifi ve Derecelendirmesi -1: Kamu Düzeni ve Kamu Düzeni ile İlgili Kavramlar, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 7 (2), Güz 2020, s.64.

³⁹⁸ Bayra, Ersin, Hak ve Özgürlükleri Sınırlandıran Kavramların Tasnifi ve Derecelendirmesi-II: Milli Güvenlik, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 8 (1), Bahar 2021, s.13.

³⁹⁹ McKenzie , s. 28.

⁴⁰⁰ Sheber, s. 160.

⁴⁰¹ Sheber, s. 160.

takip ederek verdiği karar, çevrenin hakkının küresel ölçekteki içtihadı gelişmeler bakımından oldukça iyi bir örnek teşkil etmektedir⁴⁰².

Bununla birlikte, yukarıda ele alınan modellerin pratik etkileri henüz tam olarak görülmediğinden, hâlihazırda hangi örneğın istenilen etkiyi sağladığına yönelik eksiksiz bir analiz gerçekleştirmek mümkün olmamaktadır. Örneğın, Te Awa Tupua Kanunu'nun Whanganui Nehri'nin çevresel sonuçlarını olumlu yönde geliştirip geliştiremeyeceğini söylemek için henüz çok erkendir. Diğer taraftan aynı modeli izleyen ülkelerde farklı sonuçlar da ortaya çıkabilmektedir. Mesela, Ekvator ve Bolivya'nın çevreye hak tanıma modelleri arasındaki benzerlikler olmasına rağmen uygulamada önemli farklar bulunmaktadır. Nitekim Bolivya'ya kıyasla Ekvator'da çevrenin hakları daha fazla güçlenme eğilimindedir. Keza Ekvator Çevre Bakanlığı bu kapsamda işlemler yürütmekte ve mahkemeler ise, davacılar ileri sürmese bile, kararlarında çevrenin haklarını re'sen dikkate alabilmektedir. Son olarak, Ekvator'da Ulusal Ombudsmanlık makamı ile düzenli olarak çevre ihlalleri araştırılmaktadır. Ekvator ile karşılaştırıldığında, Bolivya hükümetinin çevrenin haklarını fiili olarak uyguladığına dair çok az kanıt bulunmaktadır⁴⁰³.

Her ne kadar halen gelişim aşamasında olsa da yukarıda saydığımız örneklerle başlayan çevrenin hakkı hareketi ile doğal varlıkların tüzel kişi veya hak öznesi olarak tanınması Brezilya, Arjantin, İsveç ve Avustralya da dâhil olmak birçok devleti etkilemiş ve bu yönde çalışmalar başlatılmasına neden olmuştur⁴⁰⁴.

Çevrenin hakkı bağlamında ortaya çıkan modeller, bazen çevreye geniş haklar tanımakta iken bazen de belirli doğal varlıkları tüzel kişi veya hak öznesi olarak nitelendirmektedir. Bu yerel ya da ulusal düzeyde gerçekleşebilmektedir. Öte yandan çevrenin hakkı olarak belirlenen haklar kimi zaman doğrudan anayasalar içerisinde yer alırken kimi zaman da sadece yasal düzeyde korunmaktadır. Yine bu düzenlemelerden

⁴⁰² Sheber, s. 165.

⁴⁰³ Pain, Pepper, s. 340-341.

⁴⁰⁴ Macpherson, s. 329.

bazıları uygulamaya yönelik ayrıntılı bir kurumsal çerçeve içerirken diğer kısmı ise bu yönde herhangi bir içerik barındırmamaktadır⁴⁰⁵.

Sonuç olarak Ekvator ve Yeni Zelanda gibi çevrenin hakkını hukuk sistemlerine dâhil eden ülkeler, çevreye hak vermek isteyen ülkelere örnek olmaktadır. Nasıl ki Ekvator anayasasını geliştirmek için Pennsylvania'daki gelişmeleri takip ettiyse, diğer ülkeler de aynısını yapabilecek ve çevrenin hakkı mukayeseli hukukta daha fazla yer aldıkça ilham kaynağı olacak emsal sayısı da artacaktır⁴⁰⁶.

Tüm bu gelişmeler, çevrenin hakkı kavramını çevreyi korumak için bir dönüm noktası olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte böyle bir hakkın tanınmasının çevre üzerindeki pratik etkilerinin henüz belli olmaması ve ampirik kanıtların azlığı nedeniyle tartışmalar halen devam etmektedir⁴⁰⁷.

⁴⁰⁵ Macpherson, s. 337.

⁴⁰⁶ Sheber, s. 165.

⁴⁰⁷ Pain, Pepper, s. 321.

IV. ÇEVRENİN HAKKINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER VE YANITLARI

A. Çevrenin Hakkına Yönelik Eleştiriler

Her ne kadar çevrenin hakkı fikri kendisine git gide daha fazla taraftar bulsa da benzer ölçekte eleştiriyle de karşılaşmaktadır. Nitekim bu fikrin temelinde; siyahi, kadın ve çocuk gibi negatif ayrımcılık mağduru olan kesimlerin hak sahibi kılınmasıyla toplumun ahlaki yönden ilerlediği, bu ilerlemenin devam etmesi için bitkilere ve cansız nesnelere de bazı haklar tanınması gerektiği yatmaktadır. Ancak çevrenin hakkına getirilen eleştiriler ise bu varlıklara haklar vererek ahlaken geliştireceğimiz önermesinin yanlış olduğunu (non sequitur⁴⁰⁸) ileri sürmektedir. Zira bu görüşe göre böyle karşılaştırmayı yapabilmek için evvela söz konusu varlıklar ile insanlar aynı kategoride yer almalıdır. Öyle ki insan farkındalık, öz bilinç, hedef belirleme, onlara ulaşmak için harekete geçme ve elde ettiklerinden minnet duyabilme yeteneği gibi vasıflara sahip olduğu için ahlaken değerlidir. Bitkiler ve cansız nesnelere ise böyle bir yeteneği haiz değildir. Dolayısıyla da bu varlıklar ile insana verilen değer aynı olamaz⁴⁰⁹.

Eleştiriye konu olan bir başka *non sequitur* ise; çevreye de -tıpkı tüzel kişiliğe sahip şirketler gibi- haklar verebileceğimiz ya da ayırt etme gücünden yoksun olanlara benzer şekilde bir koruyucu/vasi atayabileceğimiz düşüncesidir. Keza bu konudaki eleştiriye göre söz konusu örnekler karmaşık toplumumuzdaki ihtiyaçlar sonucu gerçekleştirilmiştir. Nitekim çevre bir tüzel kişi olarak kabul edilmeden, hak sahibi olmadan ya da adına bir vasi/koruyucu atanmadan da korunabilmektedir. Bu bakımdan çevre için böyle bir yol izlemek için herhangi bir neden yoktur⁴¹⁰.

⁴⁰⁸ Non Sequitur: Gerçeklerden veya kanunlardan mantıksal olarak elde edilemeyen sonuç.

⁴⁰⁹ Elder, P. S., "Legal Rights for Nature-the Wrong Answer to the Right(s) Question", Osgoode Hall Law Journal 22, No:2, 1984, 285-296, s. 288.

⁴¹⁰ Elder, s. 288-289.

Teorik düzeyde herhangi bir nesneye ya da kişiye yeni haklar bahsedilebilmesi veya tüzel kişi olarak kabul edilmesi elbette mümkündür. Ancak bunların pratikte doğuracağı olası sonuçlar irdelenmeden gerçekleştirilmesi, kamusal alanda ve hatta hukuk düzeninde karmaşa yaratacaktır. Öyle ki geçmişte şirketlere kişilik tanınma süreci oldukça sancılı gerçekleşmiştir. Bu bakımdan çevreye ve doğal varlıklara bu tip haklar tanınması hukuk alanında çığır açan bir faaliyet olmaktan ziyade kargaşa yaratan bir duruma sebep olacaktır⁴¹¹. Bu noktada ilave etmek gerekir ki hukuki ve sosyal alanda ortaya çıkan bu tür düzensizliklerin bir sonucu olarak yargılama süreçlerinde de yeni sorunlarla karşılaşılacaktır⁴¹².

Buradaki başka bir sorun da çevreye böyle bir hak verildiğinde kullanımının nasıl olacağıdır. Belki de ağaçlar bizim hayal ettiğimizden farklı bir ortam istemektedir. Ya da arkada kalan bir ağaç önündeki ağacın büyümesine itirazda bulunabilecek midir? Bu ağaç diğer ağacın kesilmesini talep edebilecek midir? Veya herhangi bir hayvan yaşam alanlarını işgal ettiklerini iddia ederek insanlardan beslenme hakkı isteyebilecek midir? Eleştiriler, çevrenin hakkı uygulaması ile bu şekilde net olarak cevap verilmesi mümkün olmayan yüzlerce sorunun ortaya çıkacağını belirtmektedir⁴¹³.

Öte yandan doğaya hak atfetmenin hiç de mantıklı olmadığı da savunulmaktadır. Rasyonel bir eylemde bulunma ve ahlaki değerlendirmeye yapma yeteneğinden yoksun olan bir şeyin (bir nehir, dağ, orman gibi) hak sahibi olması akla uygun değildir⁴¹⁴. Şirket gibi varlıklar belli bir amaç için insanlar tarafından kurulup yönetilen yapay varlıklardır. Veya bir geminin gideceği rota, taşıyacağı yük insanlarca belirlenmektedir. Tüm bu örneklerde asıl menfaat sahibi insandır. Peki, ağaçların, nehirlerin çıkarımın ne olduğuna kim karar verecektir? Eğer asıl mesele çevreyi korumak ise bunu çevreye hak tanımadan gerçekleştirmek de pekâlâ mümkündür.

⁴¹¹ Zgur, s. 99.

⁴¹² Pain, Pepper, s. 342.

⁴¹³ Elder, s. 289.

⁴¹⁴ Colon-Rios, s. 112.

İnsanın doğanın bir parçası olarak diğer varlıklarla eşit değere sahip olduğu savına ilişkin yapılan eleştiri ise şu şekilde olmuştur: Doğal döngüye göre her canlı besin piramidinin belli bir basamağında yer almaktadır. Dolayısıyla doğanın dengesi aslında eşitsizlikler üzerine kuruludur. Örneğin aslan ile ceylan arasındaki mücadelede ceylanın yaşama hakkı dikkate alınmakta mıdır? Öyleyse insanın doğaya egemen olduğu varsayımından hareket edildiğinde insan dışındaki güçsüz türlere hak tanınması da doğanın dengesine aykırıdır. Yüzyıllar boyunca gerçekleşen doğal seleksiyonla, dünyada var olmuş türlerin çoğu zaten yok olmuştur. Bu nedenle insanın doğayı kendi çıkarlarına uygun olarak dönüştürmesi, olması gerektirir. Diğer taraftan insan onur sahibi bir varlık olarak diğer canlılardan farklıdır. Bu bakımdan da diğer varlıklardan üstün konumdadır. Bu nedenle doğadaki diğer varlıkların insanla aynı haklara sahip olması mümkün değildir⁴¹⁵.

Bu konuda diğer bir eleştiri de çevreye hak tanınması halinde sorumluluk da verilmesi gerektiği yönündedir. Ancak böyle bir durumda selden kaynaklanan zararlardan suyun sorumlu tutulması gibi akla yatkın olmayan sonuçlara ulaşılabilecektir. Dolayısıyla bu görüşe göre de çevreye hak tanınmaz⁴¹⁶. Başka bir eleştiriye göre doğaya ve çevreye ister hak tanınsın isterse de tanınmasın, hukuk alanında asıl aktör insandır. Bu nedenle çevreyi korumak için yeni haklar yaratma isteği var ise bu doğaya ve çevreye değil insanlara tanınmalıdır⁴¹⁷.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki söz konusu eleştiriler aslında çevrenin tehdit altında olduğunu inkâr etmemektedir. Bu tür görüşlere taraftar olanlar, doğru soruna yanlış çözüm arandığını belirtmektedir. Bu kapsamda mevcut ihtiyaçların insan haklarının genişletilmesi ile çözülebileceği, diğer varlıklara hak verilmesinin ise sadece hukuk düzenini daha da karmaşık hale getireceği ifade edilmektedir⁴¹⁸.

⁴¹⁵ Elder, s. 289.

⁴¹⁶ Pain, Pepper, s. 342.

⁴¹⁷ Elder, s. 291.

⁴¹⁸ Elder, s. 291.

B. Çevrenin Hakkına Yönelik Eleştirilerin Yanıtlanması

Geçmişte doğal olayları açıklayamayan insan, çevreyi kendinden üstün bir varlık olarak kabul etmiştir. Bunların birlikte teknolojik ve bilimsel gelişmeler neticesinde insan çevresini şekillendirmeye ve ona hükmetmeye başlamıştır. Ancak bu kez de doğa, insan için bir sömürü aracı haline gelmiştir⁴¹⁹. Bu durum karşısında doğayı korumak için ona hak ve kişilik tahsis edilmesi düşüncesi geliştirilmiştir.

Öte yandan bu düşünce hem öğretilerde hem de mahkemelerde oldukça fazla tartışma yaratmıştır. Çalışma kapsamında konuya dair birçok eleştiri de gündeme getirilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde yukarıda belirtilen eleştirilere yanıtlar sunulması hedeflenmektedir.

Nitekim konuya eleştirel yaklaşımda bulunanlara göre çevre insanın aksine düşünme, hedef belirleme ya da rasyonel tercihlerde bulunma gibi vasıflardan yoksundur. Üstelik insan doğaya egemen olarak üstün bir varlık konumuna gelmiştir. Bu yüzden çevre ile insan aynı kategoride değerlendirilemez. Diğer taraftan aynı ahlaki değerlere sahip olmayan bu iki varlığa benzer haklar tanınması da mümkün olamaz.

Ancak bu eleştirilerin kaçırıldığı nokta, insanın vasıfları nedeniyle aslında diğer varlıklar üstün ya da değerli olmadığıdır. Zira bir kıyaslama yapıldığında okyanuslardan ya da ormanlardan gelen oksijen olmasa insan hayatta kalamaz. Bu da insanın aslında doğaya egemen olmadığını, hatta sadece onu sömüren bir varlık olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan insanın düşünen ve karar verme yetisine sahip bir varlık olarak kabul edilmesi halinde de, insan rasyonel bir varlık kendisinin ve soyunun yaşama hakkı için her şeyden önce doğayı korumalıdır. Bu bakımdan

⁴¹⁹ Serres, Michel, Doğayla Sözleşme (Çeviren: Ilgaz, Turhan), Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Kasım 1994, s. 49.

çevrenin insana verdikleri karşısında insan da çevreyi hukuki bir özne haline getirmelidir⁴²⁰.

Daha önce değindiğimiz üzere, çevre için oluşturulması teklif edilen tüzel kişilik modeli de eleştiri almaktadır. Eleştiride bulunan yazarlar, şirketlere tüzel kişilik tanınmasının toplumsal ve bireysel ihtiyaçlar adına ortaya çıktığını belirtmekte ve doğanın tüzel kişi ilan edilmeden de korunabildiğini savunmaktadır. Dolayısıyla çevre için böyle bir ihtiyaç aslında yoktur. Ancak uygulamalar göstermektedir ki doğa her geçen gün insan tarafından daha fazla yok edilmektedir. Diğer yandan şirketlere tüzel kişilik verilmesini ekonomik çıkarlar üzerinden meşrulaştıran bu görüşün gelecek nesillerin temiz suya erişim gibi birçok menfaatini hiçe saydığını göstermektedir.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki çevreye hak tanınmasının hukuksal ve toplumsal alanı daha karmaşık hale getireceği eleştirisi de oldukça taraflıdır. Zira - yukarıda da belirttiğimiz üzere- tarih boyunca her düşünülmeyen, başlangıçta hukuki ve sosyal alanda bazı karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Ancak belirtmek isteriz ki bugüne kadar statükonun bozulacağı endişesi ile hiçbir yeni düzenleme yapılmıyorsa, en başta insanlar hukukun karşısında onur sahibi varlık olarak kabul edilemez ve hak sahibi olamazdı.

Bu konudaki bir diğer eleştiri de bir koruyucu veya vasinin, nehir veya orman gibi doğal varlıkların ihtiyaçlarını nasıl tespit edeceği hususuna ilişkindir⁴²¹. Aslına bakılırsa doğal varlıklar -insanlar kadar belirli bir şekilde olmasa da- isteklerini ve ihtiyaçlarını belli edebilmektedir. Örneğin bir çiçeğin suya ihtiyacı olduğunu tespit etmek çok da zor değildir. Veya bir ormanın kesilmeyip büyümeyi istemesi muhtemeldir. Balıkların ve diğer su canlılarının bir nehrin veya gölün kirletilmemesine ihtiyaç duyduğu az çok bellidir. Bu tür saptamalar her gün başkaları adına yaptığımız onlarca çıkarıma göre çok daha basit ve rasyoneldir. Dolayısı ile vasiler doğal varlıkların ihtiyaçlarını rahatlıkla tespit edebilir. Öte yandan vurgulamak gerekir buna

⁴²⁰ Serres, s. 52.

⁴²¹ Stone, s. 471.

benzer bir sistem hukuk düzeninde zaten mevcuttur. Öyle ki idare kamu arazileri yönünden korumayı benzer şekilde sağlamaktadır⁴²².

Doğanın bir hakkın öznesi olamayacağına dair eleştiriler yanıt vermek gerekirse; hakların sadece çıkarlarının farkında olan varlıklara tanınması, fetüslere veya yeni doğan bebeklerin de hak sahibi olamayacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla hak sadece farkındalıkla ilişkili bir kavram değildir. Haklar aynı zamanda toplumun korunmasız ve zayıf kesimine bahşedilen yasal ve ahlaki bir koruma aracıdır.

İnsanın doğanın parçası olarak kabul edilmesi durumunda doğanın kanunları gereği güçlü olanın hayatta kalması -dolayısı ile güçlü olan insanın dilediğince hareket edebilmesi- gerektiği eleştirisi karşısında şunu söylemek faydalı olacaktır: Dünyanın var oluşundan bu yana yaşayan türlerin büyük çoğunluğu yok olmuş olabilir, peki insan ırkının yok olan türlerin içerisine girmesi nasıl engellenecektir? Bu doğrultuda insan türünün devamı için çevrenin hakkının tanınması bir zorunluluktur.

Çevreye haklar verilecekse çevrenin yükümlülükleri de olmalı eleştirisi karşısında ise öncelikle ceninlerin veya yeni doğan bebeklerin hukuk alanındaki yerine değinmek gerekmektedir. Zira hukuk, ceninden ve yeni doğan bir bebekten hiçbir yükümlülük beklemez ve onların yaşayıp var olma haklarını güvence altına alır. O zaman hukuk hayatta kalmamız için bize oksijen, su gibi ihtiyaçlarımızı sağlayan çevreden yükümlülük beklemesi için bir sebep yoktur. Zorlama bir tercih ile illaki bir yükümlülük veya tazminat beklentisi içinde olursak da bu çevre adına kurulacak fonlarla karşılanabilecektir. Nitekim nehirler insanları boğar, taşıdığı zaman ekinleri zarar verir; ormanlar yanar, yaşam alanlarındaki her şeyi yok eder. İşte bu fonlar, çevre aleyhine verilen kararların yerine getirilmesi için kullanılabilir ve hak sahiplerinin zararları tazmin edilebilir⁴²³. Şüphesiz zararı tamamen tazmin etmek her durumda mümkün olmasa da en azından hafifletmek için bu uygulama bir fayda sağlayabilir.

⁴²² Stone, s. 471.

⁴²³ Stone, s. 481.

Burada şunu unutmamak gerekir ki nehir yatağına ev yaptıktan sonra evi sel basması, heyelan tehlikesi olan bir alanda yapılan kolaylık tesisine heyelandan dolayı zarar gelmesi, kalite standartlarına göre yapılmayan binaların deprem nedeniyle çökmesi gibi durumlarda aslında asıl sorumlu doğa olayları değil insanın kendisidir. Keza doğal felaketlerin ne zaman gerçekleşeceği belirlenemese de (ki günümüz teknolojisinde artık bu çoğu kez geçerli bir argüman değildir) yaratacağı etkiler insanlar tarafından öngörülebilmektedir. Ayrıca bu felaketler sadece yaşam değil pek çok farklı hakka zarar verebilmektedir⁴²⁴. Bu nedenle doğa ile mücadele etmekten ziyade ona ayak uydurmak, doğal afetler sonucu ortaya çıkan zararı en aza indirecektir.

Hukuk alanında asıl aktörün insan olduğu ve çevreyi korumanın insanlara yeni haklar vererek de sağlanabileceği eleştirisi ile ilgili olarak ise, hâlihazırda çevre hakkı ile yeterli korumanın sağlanamadığını söylemek gerekir. Bu nedenle de yeni arayışlar içerisine girilmiş ve çevrenin hakkı normu hukukileşmeye başlamıştır. Kanaatimizce çevreyi koruma adına hukuk alanında doğrudan adım atmak bugüne kadar yapılanlardan daha kısa sürede sonuç verecek ve faydalı olacaktır.

⁴²⁴ Bayra, Ersin, Büyük Doğu Japonya Depremi Sonrası Japon Mevzuatında Görülen Eksikliklerin Düzeltilmesi Bağlamında Deprem ve Hukuk, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt 27, Sayı 2, Aralık 2021, s. 1204.

SONUÇ

Çevreyi dilediğince kullanarak ona zarar veren insan, bilmeden de olsa kendi aleyhine hareket etmektedir. Gerçekten de çevre güvenli değilse ve yeteri derecede korunamıyorsa bu durum insan için de bir tehdittir. Çünkü doğa, insan yaşamının devamlılığı için gereklidir ve tahrip edilmesi, insan türünün geleceğini tehlikeye atmaktadır. Bu nedenle yapılacak en iyi şey çevreyi, dolayısıyla insan yaşamını ve haklarını güvence altına alacak bir sistem yaratmaktır. Bu kapsamda yapılan düzenlemelerden bir tanesi çevre hakkının bir insan hakkı olarak kabul edilmesidir. Zira insanların sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamaya hakkı olabilmesi için öncelikle yaşanılan çevrenin korunması gerekmektedir. Dolayısıyla insan en başta bizzat kendi menfaati için çevreyi korumalıdır.

Çevreye verilen zararlar nedeniyle başta yaşama ve sağlık hakkı olmak üzere birçok insan hakkından tam olarak yararlanılamayacağı kabul edilmektedir. Bu bağlamda insan hakkı olarak çevre hakkı yaklaşımı -yukarıda da detaylı olarak belirtildiği gibi- önceliği insana atfetmesi nedeniyle bencil bir temele dayanıyor gibi görünse de çevrenin korunması bakımından önemlidir. Çünkü insan bu hakkı yerine getirebilecek, dolayısı ile çevreyi koruyabilecek en önemli unsurdur. Ancak insanları çevrenin sahibi olarak kabul etmek, çevreyi tehlikeye atma riskini de beraberinde getirmektedir. Gerçekten de çevreyi sadece insan boyutu ile ele almanın çevreyi yeteri derecede koruyamadığı görülmüştür.

Kabul etmek gerekir ki çevre insandan öte bir varlıktır ve bu bakımdan tüm boyutlarıyla korunması gerekmektedir. Bu bakımdan hukuk alanında çevre hakkı ile obje konumunda olan çevrenin hak sahibi olarak süje konumuna gelmesi onun daha detaylı ve kapsamlı değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Böylelikle çevre adına daha etkin bir koruma sistemi ortaya konulmuş olacaktır. Bu sadece günümüz insanları için değil gelecek nesiller açısından da önemlidir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki çevrenin hakkını tanımak, sadece çevreye hak bahşederek bu hakkı korumak için hiçbir sistem önermeyen teorik bir yaklaşım

değildir. Bilakis çevrenin hakkı ile insanlara çevreye karşı yeni sorumluluklar verilmektedir. Bu doğrultuda insana, çevrenin hakkı ile diğer türlerin korunmasının sağlanması ve onları gezegenin eşit paydaşları olarak görülmesi hususunda bir ödev yüklemektedir. Bu meyanda insanın doğanın geri kalanıyla ilişkisine dair yeni bir anlayış olan çevrenin hakkı, yalnızca çevrenin sorunlarının çözmeye yönelik bir adım değildir; aksine insanların çevreye ahlaki olarak saygı duyduğunu da göstermektedir.

Çevrenin hukuk alanında hak sahibi olması artık düşünülmeyen olmaktan çıkmıştır. Her ne kadar bu olgu yoğun eleştiri alıyor olsa da tarihte kölelere haklar tanınması, siyah-beyaz ayrımını ortadan kaldırması veya kadınların erkeklerle eşit statü verilmesi de benzer tepkiler almıştır. Her şeye rağmen, hukuk alanında önemli bir gelişim gösteren çevrenin hakkı, hukukileşmesi ile çevrenin –böylelikle de insanın- korunması için büyük bir beklenti vaat etmektedir.

Yine de belirtmek gerekir ki çevrenin hakkının tanınması, tüm çevresel sorunları ortadan kaldırabilecek bir çözüm değildir. Zira ekonomik kaygılar nedeniyle mahkemelerin verdikleri kararlar uygulanmazsa ya da farklı kanunlar yürürlüğe koyularak çevrenin hakkı kullanışsız hale getirilirse bu hakkının kabulü hiçbir anlam ifade etmeyecektir.

Günümüzde çevrenin hakkı, çeşitli ülkelerde, uluslararası kuruluşlarda, yargı kararlarında büyüyen bir hareket halini almaktadır ve tüm insanlığın bu norm karşısında geniş kapsamlı bir değerlendirme yapmasının zamanı gelmektedir.

Zira karşı karşıya kaldığımız sorunlar, artık küresel bir hal almaktadır. Artık tek bir nehrin kirliliği değil, atmosferin ve okyanusların kirliliği insanlığı tehdit etmektedir. Artık zaman daralmaktadır. Şu ana kadar önlenemeyen çevresel yıkımı tersine çevirmek veya en azından yavaşlatmak için acilen uygun bir yol bulmak gerekmektedir.

Çevreye hak tanıyarak hukuk alanında özne haline getirilmesi, bu acil durum çağrısına hukuk tarafından verilecek en önemli cevap olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle gece yarısına 100 saniye⁴²⁵ kalmışken hukukun bu konuda bir karar verme zamanı gelmiştir.

⁴²⁵ 1947 yılında Albert Einstein ve Chicago Üniversitesi bilim adamları tarafından hazırlanan “Kıyamet Saati”, o yıldan bu yana insanlığa ve gezegene yönelik tehditlere dikkat çekmek için kullanılmaktadır. Saatin tam gece yarısına gelmesi durumunda kıyamet saatine ulaşılacağına sembolik olarak inanılmaktadır. Saat ilk kurulduğunda gece yarısına 7 dakika kalacak şekilde ayarlanmışken günümüzde artık kıyamet saatine 100 saniye kaldığı belirtilmekte ve insanların zamanı geriye döndürmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir.

KAYNAKÇA

Ağbuğa, Fatma, “Çevre Sorunlarına Etik Bir Yaklaşım: Felsefi Bir Sorgulama”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, 2016,

Ahlers, Christopher D., “Wood Burning, Air Pollution, and Climate Change”, *Environmental Law* 46, No:1, 2016, 49-104,

Antonescu, Mădălina Virginia, “Rights of the Nature and Rights of Planet Earth-towards a Consolidated Regime of ius cogens, in the 21 Century Transnational Law”, *Logos Universality Mentality Education Novelty*, Section:Law, C.1, 5-16 <http://dx.doi.org/10.18662/lumenlaw.2017.0501.01>

Antonopoulos, Irene, “The Human Rights Aspects of the Protection of the Environment, A proposal for an additional protocol to the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms guaranteeing the protection of fundamental human rights in environmentally challenging circumstances”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aberdeen Üniversitesi, 2013,

Bayra, Ersin, Büyük Doğu Japonya Depremi Sonrası Japon Mevzuatında Görülen Eksikliklerin Düzeltilmesi Bağlamında Deprem ve Hukuk, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Cilt 27, Sayı 2, Aralık 2021, 1119-1206

Bayra, Ersin, *Güvenlik Devleti*, Onikilevha Yayınları, İstanbul, 2019,

Bayra, Ersin, Hak ve Özgürlükleri Sınırlandıran Kavramların Tasnifi ve Derecelendirmesi -1: Kamu Düzeni ve Kamu Düzeni ile İlgili Kavramlar, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 7 (2), Güz 2020, 45-72,

Bayra, Ersin, Hak ve Özgürlükleri Sınırlandıran Kavramların Tasnifi ve Derecelendirmesi-II: Milli Güvenlik, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 8 (1), Bahar 2021, 7-25,

Baykal, Hülya / Baykal, Tan, “Küreselleşen Dünyada Çevre Sorunları”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.5, S.9, 2008, 1-17,

Borras, Susana, “New Transitions from Human Rights to the Environment to the Rights of Nature”, Transnational Environmental Law 5, No:1, 2016, 113-144,

Boyd, David R., “Recognizing the Rights of Nature: Lofty Rhetoric or Legal Revolution”, Natural Resources & Environment 32, No:4, 2018, 13-17,

Brennan, Andrew / Norva, Y. S. Lo, “Environmental Ethics”, The Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2021, Edward N. Zalta (ed.)
<http://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/ethics-environmental>,

Bulut, Nihat, Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar, XII. Levha Yayınları,

Colon-Rios, Joel, "The Rights of Nature and the New Latin American Constitutionalism," New Zealand Journal of Public and International Law 13, no. Special Conference Issue:New Thinking on Sustainability, 2015, 107-114,

Çabuk, Burcu / Karacaoğlu, Cem, “Üniversite Öğrencilerinin Çevre Duyarlılıklarının İncelenmesi”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, C.36, S.1-2, 2003, 189-198,

Dadak, Kemal, “Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı”, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, 2015, 309-326,

Daly, Erin, “Constitutional Protection for Environmental Rights: The Benefits of Environmental Process”, *International Journal of Peace Studies*, 2012, C.17, No:2, 71-80,

Demirel, Orse, “İnsan Hakları Açısından Çevre Hakkı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Hukuk Anabilim Dalı, Kamu Hukuku Bilim Dalı, 2011,

Dural, Mustafa / Sarı, Suat, *Türk Özel Hukuku Cilt I Temek Kavramlar ve Medeni Kanununun Başlangıç Hükümleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2015,

Duymaz, Erkan, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Çevrenin Korunmasına Katkısı”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:47, 2012, 121-160,

Elder, P. S., “Legal Rights for Nature-the Wrong Answer to the Right(s) Question”, *Osgoode Hall Law Journal* 22, No:2, 1984, 285-296,

Emini, M. Emin, *Hak Kavramı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 12, 2004, 203-216,

Epstein, Richard A., “Property Rights, State of Nature Theory, and Environmental Protection”, *New York University Journal of Law & Liberty* 4, No:1, 2009, 1-35,

Gentimir, Alina, “Environmental Protection As Fundamental Right Guaranteed To The European Level”, *PESD*, C.14, S.2, 2020, 121-130,

Ghosh, Shelley, “Right to Environment and Right of Environment- A Critique”, <http://ssrn.com/abstract=2062997>, 1-15,

Gibson, Noralee, “The Right to a Clean Environment”, *Saskatchewan Law Review* 54, No:1, 1990, 5-18,

Glazebrook, Susan, "Human Rights and the Environment," Victoria University of Wellington Law Review 40, No:1, 2009, 293-350,

Gonzalez, Carmen G., "The Global Food System, Environmental Protection, and Human Rights", Natural Resources & Environment, 2012, C.26, No:3, 7-12,

Gordon, Gwendolyn J., "Environmental Personhood", Columbia Journal of Environmental Law 43, No:1, 2018, 49-92,

Gözübüyük, Şeref, Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973,

Güler, Çağatay / Çobanoğlu, Zakir, "Su Kirliliği", Çevre Sağlığı Temel Kaynak Dizisi No:12, 1994, 1-112,

Gürseler, İ. Güneş, "İnsan Hakları, Çevre, Anayasa", TBB Dergisi, S.75, 2008, 199-208,

Hammond, Joshua, "Salvaging The United Nations Redd Program Against The Backdrop Of International Human Rights Violations", Denver Journal of International Law and Policy, C.45, 2017, No:4, 445-456,

Hergüner, Burak / Kalkan, Erol, Türkiye'de Çevre Politikaları: Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eksik Halkayı Tamamlamak, Nobel Yayınevi, 2018,

Hilderling, Antoinette, "The Impact of a Human Right to Water on the Sustainable Balance of Water Uses under the UN Watercourses Convention," Utrecht Law Review 16, No:2, 2020, 7-17,

Kama, Özge, "Küreselleşen Dünyada Çevre Ve Mülkiyet İlişkisi", Ekonomi Bilimleri Dergisi, C.1, S.1, 2009, 13-27,

Knox, John H., "The Past, Present, and Future of Human Rights and the Environment", *Wake Forest Law Review* 53, No:4, 2018, 649-666,

Knox, John H., "The Global Pact for the Environment: At the Crossroads of Human Rights and the Environment", *Review of European, Comparative & International Environmental Law* 28, No:1, 2019, 40-47,

Lambert, Elisabeth, "The Environment and Human Rights: Introductory Report to the High-Level Conference Environmental Protection and Human Rights", 2020, 1-30,

Lewis, Bridget, "Environmental Rights Or A Right To The Environment? Exploring The Nexus Between Human Rights And Environmental Protection", *MqJICEL*, C.8(2), 2012, 36-47,

Lofts, Katherine, "Environmental Governance and Rights-Related Discourse: A Study of Human Rights- and Rights of Nature-Based Discourses in the International Climate Change Regime From 1992-2015", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, McGill Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Montreal, 2016, 1-106,

Lund, H. Gyde, "Orman Nedir? Tanımlar Farklı Sonuçlar Doğurur Türkiye Örneği", (Çeviren: Bekir Kayacan), *Avrasya Terim Dergisi*, 2 (1), 2014, 9-16,

Macpherson, Elizabeth, "The (Human) Rights of Nature: A Comparative Study of Emerging Legal Rights for Rivers and Lakes in the United States of America and Mexico," *Duke Environmental Law & Policy Forum* 31, No:2, 2021, 327-378,

McKenzie, Allison, "Rights of Nature: The Evolution of Personhood Rights", *Duquesne Energy & Environmental Law Journal*, 9, 2020-2021, 27-36,

Maloney, Michelle, "Building an Alternative Jurisprudence for the Earth: The International Rights of Nature Tribunal," Vermont Law Review 41, No.1, 2016, 129-142

Mitra, Ananyo, "Legal Implications and Challenges of Air Pollution", Legal Journal 1, No:3, 2019, 48-67,

Nascimento, Amos / Bachmann, Matthias Lutz, Rethinking Political and International Theory Human Dignity: Perspectives from a Critical Theory of Human Rights, Routledge Basım, Amerika Birleşik Devletleri, 2018,

Nash, Roderick Frazier, The Rights of Nature; A History of Environmental Ethics, Wisconsin Üniversitesi Basımevi, Amerika Birleşik Devletleri, 1989,

Omoyefa, Paul Sunday, "The Conflict Between Environmental Rights And Human Rights: A Panacea", International Journal of Development and Management Review (INJODEMAR) C.3 No:1, 2008, 75-84,

Oral Erkan, Nazlı, "Karşılaştırmalı Anayasa Hukukunda Çevre Hakkı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2021,

Öztoprak, Sezin, "Çevre Hukukunda İdari Yaptırımlar", KTO Karatay Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.3, S.1, 2018, 41-78,

Pain Nicola; Pepper Rachel, "Can Personhood Protect the Environment? Affording Legal Rights to Nature", Fordham International Law Journal 45, No:2, 2021, 315-378,

Pathak, Puneet, "Human Rights Approach To Environmental Protection", OIDA International Journal of Sustainable Development, 2014, 17-24,

Plicanic, Senko, "Foundations of Ecocentric Law," Russian Law Journal 9, No:4, 2021, 72-98,

Quirico, Ottavio, "Integrating Human Rights and Environmental Duties: Prospective Implications of Article 37 of the EU Charter of Fundamental Rights," Boston University International Law Journal 39, No:1, 2021, 41-78,

Rolston II Holmes., "Rights and Responsibilities on the Home Planet", Yale Journal of International Law 18, No:1, 1993, 251-280,

Romanò, Rebecca, "Can Nature Be Entitled To Constitutional Rights? A Historical Overview And The Innovative Approach Of Bolivia And Ecuador", 2017, 1-20,

Sağlam, M.Turgut / Bellitürk, Korkmaz, "Su Kirliliği ve Toprak Üzerindeki Etkisi", Alatarım Dergisi, C.2 S.1, 2003, 1-64,

Saunders, Michael B., "Valuation and International Regulation of Forest Ecosystems: Prospects for Global Forest Agreement", Washington Law Review, C.66, 1991, 871-892,

Semiz, Yasemin, "Anayasa Mahkemesi'nin Çevre Hakkı Perspektifi", Hacettepe HFD, 4(2), 2014, 9-46,

Semiz, Yasemin, "Çevre Hakkı Kavramı Ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevre Hakkına Yaklaşımı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2016,

Serres, Michel, Doğayla Sözleşme (Çeviren: Ilgaz, Turhan), Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Kasım 1994,

Sheber, Kaitlin, “Legal Rights for Nature: How the Idea of Recognizing Nature as a Legal Entity Can Spread and Make a Difference Globally”, *Hastings Environmental Law Journal* 26, No:1, 2020, 147-168,

Shelton, Dinah, “Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment”, *Stanford Journal of International Law* 28, No:1, 1991, 103-138, s.104,

Stone, Christopher D., “Should Trees Have Standing--Toward Legal Rights for Natural Objects”, *Southern California Law Review* 45, No:2, 450-501,

Tanasescu, Mihnea, *Environment, Political Representation, and the Challenge of Rights, Speaking for Nature*, Palgrave Macmillan Yayınları, Birleşik Krallık, 2016,

Tolunay, Doğanay, “Türkiye’de Ormansızlaşma İle Kaybedilen Karbon Miktarları”, 6. Ulusal Hava Kirliliği ve Kontrolü Sempozyumu-2015, 7-9 Ekim 2015, İzmir,

Tuttle, Myrna El Fakhry, “Do Natural Objects Have Legal Rights?”, *LawNow* 44, No:4, 2020, 20-22,

Viko, Iyadah John, “Assessing The Possible Approaches And The Limitations Of The Human Rights Aspects Of Environmental Harm Under The International Bill Of Rights: The Need For A Convention On The Human Rights To A Healthy Environment”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Aberdeen Üniversitesi, 2017, 1-409,

Wacks, Raymond, *Hukuk Kuramını Anlamak Hukuk Felsefesi ve Hukuk Teorisine Giriş*, Astana Yayınları, Ankara, 2021,

Yılmaz Turgut, Nükhet, *Çevre Politikası ve Hukuku*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2009,

Yücel, A.Seda / Morgil, F.İnci, “Yüksek Öğretimde Çevre Olgusunun Araştırılması”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 14, 1998, 84-91,

Zgur, Matija, “All the Earth's Legal Children. Some Sceptical Comments about Nature's Legal Personhood”, *Diritto & Questioni Pubbliche: Rivista di Filosofia del Diritto e Cultura Giuridica* 20, No:2, 2020, 87-102,

MAHKEME KARARLARI

Danıştay 6. Dairesi, T. 13.05.1997, E. 1996/5477, K. 1997/2312.

Danıştay 6. Dairesi, T. 14.10.2021, E. 2019/1181, K. 2021/11350.

Danıştay 10. Dairesi, T. 28.04.1992, E. 1990/2278, K. 1992/1672.

Danıştay 13. Dairesi, T. 09.09.2020, E. 2016/4056, K. 2020/2000.

Danıştay 15. Dairesi, T. 19.02.2016, E. 2013/10229, K. 2016/1047.

Danıştay 12. Dairesi, T. 27.06.2013, E. 2009/5045, K. 2013/5796.

Danıştay 15. Dairesi, T. 04.02.2016, E. 2015/7128, K. 2016/606.

AİHM, Lopez Ostra/İspanya, 09.12.1994, Başvuru No. 16798/90, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%2216798/90%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57905%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%2216798/90%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57905%22]})

AİHM, Guerra ve Diğerleri/İtalya, 19.02.1998, Başvuru No. 14967/89, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22Guerra%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-58135%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Guerra%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-58135%22]})

AİHM, Leon ve Agnieszka Kania/Polonya, 21.07.2009, Başvuru No. 12605/03, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%2212605/03%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-93650%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%2212605/03%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-93650%22]})

AİHM, Taşkın ve Diğerleri/Türkiye, 10.11.2004, Başvuru No. 46117/99, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22taskin%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-67401%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22taskin%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-67401%22]})

AİHM, Önerıldız/Türkiye, 30.11.2004, Başvuru No. 48939/99, [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-67614%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-67614%22]})

AİHM, Kyrtatos/Yunanistan, 22.05.2003, Başvuru No. 41666/98, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22\%22CASE%20OF%20KYRTATOS%20v.%20GREECE\%22%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-61099%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22\%22CASE%20OF%20KYRTATOS%20v.%20GREECE\%22%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-61099%22]})

In re the Motion to admit Goodell to the Bar of this Court, 39 Wis. 232 (1875)” <https://cite.case.law/wis/39/232/>

Sierra Club v. Morton, 405 U.S. 277 (1972), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/405/727>

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://www.mfa.gov.tr/kyoto-protokolu.tr.mfa>

<https://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa>

http://www.unesco.org/new/en/media-services/single-view/news/worlds_low_oxygen_scientists_reveal_dangers_and_solutions/

<https://iseethics.org/what-is-anthropocentric-environmental-ethics/>

<https://iseethics.org/what-is-biocentrism-in-environmental-ethics/>

<https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>

<https://celdf.org/2019/02/rights-of-lake-erie/>,

<https://www.jurist.org/news/2020/02/federal-judge-rules-lake-erie-bill-of-rights-unconstitutional/>

<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/405/727/>

<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>

<https://iea.uoregon.edu/treaty-text/2595>

<https://pursuit.unimelb.edu.au/articles/will-giving-the-himalayas-the-same-rights-as-people-protect-their-future>

<https://3waryu2g9363hdvii1ci666p-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/sites/86/2020/09/Right-of-Rivers-Report-V3-Digital-compressed.pdf>

<https://www.rightsofnaturetribunal.org/about-us/#1591633197872-8cc8e4fb-8016>,